

પ્રકાશક :

ગોપાળરાવ ગજનન વિદ્યાસ
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર
ભાવનગર

૩૦ મી એપ્રિલ ૧૯૩૧

મુદ્રણસ્થાન :
શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું
ભાવનગર

અનુક્રમ

પ્રકરણ ૧ હું આમુખ	૩
પ્રકરણ ૨ જું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસૂતિ	૧૫
પ્રકરણ ૩ જું ઇદ્રિયોનો વપસાર	૨૭
સ્પર્શેન્દ્રિય-૩૨; આંખની ઇદ્રિય-૩૬; શ્રવણેન્દ્રિય-૩૭; સ્વાદ અને ગંધ-૩૭:	
પ્રકરણ ૪ યું પરમાં બાળક	૪૧
પ્રકરણ ૫ મું સાંતિની રમત	૪૭
પ્રકરણ ૬ હું સામાજિક જીવનની તાલીમ	૫૭
જુનાન બીડવા-૬૦; ચાલવું-૬૨; સુપડી સાવરણી-૬૬; દાખ ધોવા-૭૧; મોટા પાયા ઉપર સાફચફ-૭૬; પીરસવું-૭૬ જમ્યા પછીની સાફચફ-૮૪:	
પ્રકરણ ૭ મું સારીરિક રમતો	૮૬

પ્રકરણ ૮ મું બાળસંધોગ	૬૭
પ્રકરણ ૯ મું હાથકારીગરી અને કળા	૧૦૯
શીવણકામ-૧૧૧; ચૂંપણ-૧૧૪; રેંટિયો-૧૧૫; રસોઈ-૧૧૭; કાગળ દાતરવા-૧૨૨ ધરમાં ચિત્રકામ-૧૨૪; માટીકામ-૧૨૯	
પ્રકરણ ૧૦ મું કુદરત પરિચય	૧૩૫
(૧) પ્રવાસ-ગ્રહેર ભેવું-૧૩૬; સીમમાં-૧૪૦; બહારગામ-૧૪૪; (૨) બાગ-કામ-૧૪૮; (૩) પ્રાણીશૃંગર-૧૫૦;	
પ્રકરણ ૧૧ મું ધરમાં સંગ્રહસ્થાન	૧૫૩
પ્રકરણ ૧૨ મું આનંદ વિનોદ	૧૬૩
વાર્તા-૧૬૬; રમત-૧૬૭; વાચન-૧૭૦; વાતચીત-૧૭૦; નાટ્યપ્રયોગો-૧૭૧; ગીતો ને રાસ-૧૭૨; સંગીત-૧૭૪	
પ્રકરણ ૧૩ મું ક્યારે કરશું ?	૧૭૭

આમુખ

મારી દીકરી જે અઢી વરસની થઇ એટલામાં તો તેના શિક્ષણ, નિયમન, પ્રવૃત્તિ અપ્રવૃત્તિ વગેરે સંબધે ફેટલાયે પ્રશ્નો મારી સામે ખડા થયા. મેં પુસ્તકો વાંચ્યાં, માસિકો જોયાં, મિત્રોની સાથે વાતચીત કરી પણ ક્યાંકથી સંતોષકારક ઉત્તર મળ્યો નહિ. મારા સામાન્ય માનસશાસ્ત્રના પરિચયને લીધે જ મને મુશ્કેલીઓ વધારે દેખાયા કરતી હતી. બાળક ખાય છે, પીએ છે, નાચે છે, દોડે છે એટલે બધું સારું ચાલે છે એમ હું તો માની શકતી ન હતી; પણ મુશ્કેલીના ઉકેલનો રસ્તો જડતો ન હતો ને માત્ર મૂંઝવણ જ અનુભવતી હતી.

આવી સ્થિતિમાં ડૉ. મોન્ટીસેરીનું સાહિત્ય મારા હાથમા આવ્યું. મને થયું કે જાણે મારા ઉપર ઈશ્વરના આશીર્વાદ ઉતર્યાં એકાએક મારી

ઘણી મૂંઝવણો દૂર થઈ. ઘણીઓનો ઉકેલ કેમ થાય તેનો જાતે વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ પણ મળી. છતાં મારી દીકરીના સીધા શિક્ષણનો પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહ્યો. એટલું જ નહિ, પણ તે ઉલટો જમણો ગૂંચવાયો. તે પ્રશ્ન કેમ ઉકેલાયો એ વાત કોઈ બીજે પ્રસંગે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ કહું કે મોન્ડીસોરી પદ્ધતિએ મને નવી માતા બનાવી.

આમ મોન્ડીસોરી પદ્ધતિનો મારો પ્રથમ અભ્યાસ માળાપની દૃષ્ટિએ થયેલો: બાળઉછેરમાં ધરમાં પડતી મુશ્કેલીના ઉકેલની શોધમાં થયેલો. ભાવનગર આવીને તે પદ્ધતિનો ઉંડો અભ્યાસ કરતી વખતે તેમ જ ત્યાંની મોન્ડીસોરી શાળામાં કામ કરતી વખતે પણ કોણ જાણે કેમ, મારા સામે આ ધરની દૃષ્ટિ હમેશા રહ્યા જ કરી છે. તેથી જ આ મોન્ડીસોરી પદ્ધતિના મારા અભ્યાસ અને અનુભવમાંથી એક માતા તરીકે મને જે લાભ થયો તે અન્ય સઘળાં માતાપિતાઓ આગળ મૂકવા હું પ્રેરાઈ છું.

બેશક આ પુસ્તકના વાચનથી બાળકના સમગ્ર શિક્ષણ પરત્વે સમાધાન થવાનું નથી જ. કારણ કે ભલે આપણે ધરમાં બાલમાનસના વિકાસને આડે ન આવવાની સંજાળ લઈએ,

તેના વિકાસને પોષક વાતાવરણ આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ, પણ તેથી મોન્ડીસોરી શાળાની ગરજ મરે છે એવું નથી. ઉલટું એ વિષયમાં જેમ જેમ આપણે વધારે ઈંગ્લેંડ ઉતરીએ છીએ તેમ તેમ મોન્ડીસોરી શાળાની અનિવાર્યતા આપણને દેખાય જ છે. જે પેલે તે ધરમાં મોન્ડીસોરીનાં સાધનો રાખીને મારી દીધી માટે મોન્ડીસોરી વર્ગ અધાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરી જાયો છે. મારો અનુભવ એવો આવ્યો છે કે ધરમાં 'મોન્ડી-સોરી શાળા' ન ચાલે. પણ ધરમાં આપણે મોન્ડી-સોરી પદ્ધતિના પ્રકાશમાં ચાલી શકીએ. ધરમાં તેના કેટલાએક વ્યવહારો સારી રીતે અમલમાં ઉતારી શકીએ. કેટલાંએક સામાન્ય તરવો ધ્યાનમાં રાખીએ તો થીએ ને પડોરે બાલવિકાસને આપણે દાધે જે દરજ્જા પડોએ છે તે અટકાવી શકીએ. જાણે પાંચ વર્ષ સુધી મોન્ડીસોરી શાળામાં દામ કર્યા પછી, અને ધરમાં બાળકને તેના પ્રકાશમાં ઉછેરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી, મારે એક મન ચોક્કસપણે બંધાયો છે કે ધરમાં નો અપાટલું જ નને: બાકીનું શાળા વિના રહી જાય. ધર અને શાળાની વચ્ચેની સહમ છતાં ચોક્કસ મર્યાદા મારી બાંધ આમજ રજૂ થાય છે. આ મર્યાદા આપણે

જાણવી જોઈએ. માટે જ આ ' ધરમાં મોન્ડી-સોરી ' ને કાઢીએ ધરમાં ' મોન્ડીસોરી શાળા ' તરીકે ન સમજવી. વળી શાળાની અવેજીમાં દાખલ કરવાની વસ્તુ તરીકે હું આને મૂકતી નથી, પરંતુ મોન્ડીસોરી શાળા હોય તો તેની પ્રતિ અથવા સહકાર રૂપે આ છે. અને શાળા ન હોય ત્યાં, સામાન્ય શાળાથી બાળકને કાંઈક ઓછું તુલના થાય એટલું માળાપો ધરમાં કરી શકે, તેવી મદદ આ પુસ્તક આપશે એમ માનું છું. આ ઉદ્દેશથી જ આ પુસ્તક લખાયું છે. હું ધારું છું કે આ વાંચીને માળાપોને ધરમાં બાળક સાથે વર્તવાની બાબતમાં થોડુંએક માર્ગદર્શન તો થશે. પણ આ વાંચીને જે માળાપોને એ વિષય પરત્વે વધારે જાણી લેવાનું, જેઈ લેવાનું ને અભ્યાસ કરવાનું મન થશે તો આ પુસ્તક લખવાનું ખરું માર્ગદર્શક ગણાશે.

મોન્ડીસોરી પદ્ધતિના બધા વિશેષતાઓ, જે એક સ્વતંત્ર અને નિર્ધારિત નીચું નિયંત્રિત જન્ય પ્રણાલ અને તાત્કાલિક દાન્ય કેળવણી ના પ્રત્યેક સાધને.

જાણીએ અને જાણનારોને તમે તમે કહો. ખ્યાલ, તેને લગત. નિયંત્રિત, તેને લગત.

વ્યક્તિગત અટપટા પ્રશ્નો વગેરેમાં સામાન્ય માળા-
પોએ બહુ ડિડા ઉતરવાની જરૂર નથી. જરૂર હોય
તો પણ તે ખ્યાલ લેવા માટે જે અભ્યાસ અને
અનુભવની અપેક્ષા રહે છે તે માટે જ્યાં માળાપો
વખત ન જ આપી શકે. ધારો કે ફરજિયાતપણે
વખત અપાવવાનું આપણા હાથમાં હોય તો પણ
પદ્ધતિનો તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક ભાગ બધી
રીતે શીખી લેવાની જ્યાં માળાપો તાકાત ધરાવે
જ એમ પણ નથી. જેમ આપણને શરીર છે
છતાં આપણે જ્યાં પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી અભ્યાસ
કરી ડાક્ટરો બનતાં નથી (ને સામાન્યતઃ બનવાની
જરૂર પણ નથી,) પણ માત્ર જ્યાં શરીરીએએ
શરીરને લગતા આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો જાણુ-
વાની જરૂર છે, જેમ બાળકોને ઉછેરવામાં શરીરની
સામાન્ય સંભાળ લેવાની આવડતની જ જરૂર છે,
તેમ જ બાળકોના શિક્ષણની બાબતમાં પણ શિક્ષ-
ણના મૂળમૂલ એવા સામાન્ય સિદ્ધાંતો જ જાણવાની
દરેક માળાપની ફરજ છે.

વળી આપણે ચોપડીઓ વાંચીને જે વાદ-
કાપનાં સાધનો ઘેર વસાવીએ તો હામ ન જ
આવે. સાધનોના ઉપયોગની આવડત તથા તેના
ઉપયોગ દુરુપયોગ વગેરે પરત્વે પાકો ખ્યાલ ન

તેમને આપને એ કામનાં નથી મોડો વૃત્તિપાર
મરજેન તેમ તે પાત્ર ને જ્યાં જ્યાં સાધનો વસાવી
માર્ગને વધારી મરજેન નથી; તેને માટે જ આગ
ફિટવપ કરીને મોનીંગ આપમેળેનું કામનાં જ તેને
વપરાશ લખાશે થઈ શકે છે. મોનીંગોરી પ્રયો-
ધક સાધનોની વાત પાત્ર કાઢક ઓળી જ છે. આ
પદ્ધતિ સાધનોનું સાધનોય છે, અને દર્શક પાત્ર
વિચારના પ્રયોગશાળા જેટલું જ મોનીંગોરી
શાળામા મરજ્ય છે. ધરમા સાધનો વસાવી દીધાં
એટલે મોનીંગોરી શાળા થઈ જતી નથી. આ
પદ્ધતિના ઓછામાં ઓછા બેઝક વર્ષના અભ્યાસ
પછી જ મરજેન. ઉપયોગ દુરુપયોગનો ખ્યાલ
આવે છે; અને ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ રીત-
સરની શાળા વસાવ્યા વગર ને જાડું કામનાં નથી.
માટે મ.ખ.પ.અ. ન્યાતંત્ર અને સ્વયંસંસ્કૃતિના
ખ્યાલે. ધીરે ધીરે ફેલાવત. મરજ; અને દ્રિય
ફેલાવની અને પ્રયોધક સાધનોના તત્ત્વિક વિચાર-
મા ઉંડ. ન ઉતરતા ધરમા વગરને કેમ સ્વ-
તંત્રત. મરજે અને દ્રિયેને વપરાશ કેમ મરજે
ને સમજ લેવું. તે જાગતમા માર્ગદર્શક વિચારો
હવે પછી આપવામા આવ્યા છે જે સામાન્ય
માખાપો માટે પગથિયા રૂપ થશે.

આથી જ ' ઘરમાં મોન્ડીસોરી ' માં મોન્ડી-સોરી પદ્ધતિની ઘરમાં ઉતારવા જેવી સામાન્ય વાતો સાધારણ લોકો (lay-men) સમજી શકે એવી રીતે લખવાનો પ્રયત્ન છે. ઘરમાં માતા તરીકે જોડ્યું અને પોતાને કરવા જેવું લાગ્યું ને કરી જેવું તેનો સમાવેશ આમાં કર્યો છે; તેમ જ મોન્ડીસોરી શાળાની શિક્ષિકા તરીકે શાળાનાં બાળકો પરત્વે જોડ્યું તેમનાં માબાપોએ કર્યું જેમને એમ અને લાગ્યું છે, તેનો પણ આમાં સમાવેશ કર્યો છે.

આ પુસ્તકનો પ્રદેશ શિક્ષણનો દેવાથી બાળકોનું સામાન્ય આરોગ્ય, તેમની સ્વચ્છતા, કપડાં, ખોરાક, ઉષ્ણ વગેરે બાળકોને અહીં સ્થાન ન જ દેવા. છતાં બાળકો બાલમંદિરમાં આવનાં-વેનાં જે કામ અમરે કર્યું પડે છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો વગર રહેવાનું નથી. બાળક બાલ-મંદિરમાં આવે કે તેના નખ નખામીએ છીએ; મોટે ભાગે તે મોટા અને મેલ જરૂરેલ; તેમ જ તે પતી આખ દેહને છીએ; કેટલેક દેહને ચીકે. કદરૂકું બનાવવું પડે છે. પતી નાક નખામીએ છીએ; ધણીવાર નકના મુંડા દેહ છે; અને જરીસ્ટ પને લઈ જઈને તેમનું

[illegible]

ત્યાં થુંકવું એ આપણી ખાસ મંદી ટેવો છે. તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું કામ પણ કરવું પડે છે. પછી કપડાંની તપાસ આવે છે. રાજ ધોળેસાં સાફ કપડાં પહેરાવવાનું ઘોડાં જ માગ્યાપો સમજતાં લાગે છે. " સાફ કપડાં પહેરી આવો. " એમ કહીએ તો બાળકો નરાં ને ઉંચી જાતનાં પહેરી લાવે છે, ને " નરાંની તરફ નથી. " એમ કહીએ તો દંભેશનાં બે પાંચ દિવસે ધોવાય એવાં મંદાં પહેરે છે. હાં તો તેઓ અંદર મંદાં અને બહાર ચોદખાં પહેરીને આવે એવું પણ બને છે. એ બધી વાતો પણ સામાન્ય આરોગ્યની છે, ને એ સિદ્ધ કર્યા વગર શિશુ પણ નહામું છે. તેથી જોમ અમે પહેલાં આ બધી તપાસ કર્યા પછી જ દહાની પેરી કે બીજું શિશુલું સંપૂર્ણ દાયમાં લઈએ છીએ, તેમ જ માબાપેએ પણ આ બધું તો પહેલાં જ કરવાનું છે; પછી જ માબાપેએ ઘરમાં મોન્ટેસેરીને પપરાવવની છે.

ધર્મી પ્રમાણે આ પુરતક માબાપેને સ.વે. સ.ચ. ઉપયોગી થાય છે કે કેમ એ તો એ પુરતક માબાપો વચ્ચે અને ઘરમાં અમલ કરી જુએ ત્યારે જ ખબર પડે. આ માની રહી મહેસી બાળકોની પણ ત્યારે જ ખબર પડે. અત્યારે તો આ

પુસ્તક લોકવાચનના એક પ્રયાસ રૂપે જ તૈયાર થઈને પ્રગટ થાય છે.

આશા છે કે માળાપો અને સહાનુભૂતિથી વધાવી લેશે.

પ્રકરણ બીજું

—*—

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસૂતિ

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસંસ્કૃતિ

‘મોન્ડીસોરી’ સમ્બંધે ઉચ્ચારતા જ. તે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર નહતો થતો હોય તો તે ‘સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસંસ્કૃતિ’ નો છે.

બાઈમેરીઆ મોન્ડીસોરી પોતે બહુચારિણી છે ને તેથી તે એક પણ બાળકની જાતે મહત્ત્વ નથી; છતાં તેનામાં બાળક પ્રત્યે વધારેમાં વધારે કોમળ લાગણી જન્મી, ને તેણે જ બાલપ્રેમની વધારેમાં વધારે સાચી કલ્પના જગતે આપણ મૂકી. બાળ-સન્માન-બાળકને એક વ્યક્તિ તરીકે સન્માનવાનો પેગામ તેણે જ ફેલાવ્યો. ‘બાળકનું’ સ્વાતંત્ર્ય એવો વિચિત્ર લાગતો સજ્જપ્રયોગ તેણે જ પ્રથમ યોગ્યો અને પોતાની સાળામાં તેનો અમંદ કર્યો.

આત્માર સુધી તો એમ જ મનાતું કે બાળક નાનું છે, તેની સમજણ કાચી છે, તે સ્વાતંત્ર્ય ન જ હોઈ શકે. બાળક તો આચાંકિત જ હોય. ડૉ. મોન્ડીસોરીએ સિદ્ધ કરી ‘બાળક’ છે કે ‘સ્વતંત્ર’

વ્યક્તિના જે બધા નિયમો મોટા માણસને લાગુ પડે છે તે જ નિયમો બાળકને માટે પણ સાચા છે. બાળક આશંકિત હોય પણ તે બહારના દુઃખાણથી -બહારની બીકથી નહિ, પરંતુ અંદરની સ્વતંત્ર સ્ફુરણથી: પોતાની જાત ઉપર કાણુ મેળવ્યો હોય તેથી: પોતાની સ્વેચ્છાથી જ. બાળક અનિયંત્રિત, અવ્યવસ્થિત, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી પોતાના જ પ્રયત્નો વડે નિયમનાધીન, વ્યવસ્થિત અને સ્વાધીન બને તે જ જરૂરનું છે. પરાણે રાખેલી વ્યવસ્થા અને નિયમન બાળકને સાચું નિયમન આપતાં જ નથી; ને તેથી જ દુખાણ દૂર થતાંવેત બાળક અવ્યવસ્થિત અને નિયમનહીન દેખાય છે; વગેરે બાબતો ડૉ. મોન્ડીસોરીએ માત્ર ચર્ચાથી કે શબ્દોથી નહિ પણ ક્રિયાથી કરી બતાવી છે.

આપણે અહીં તેના ત્રીણ ચર્ચામાં ઉતરીએ. આપણે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખી કે ધરમાં બાળકોની સાથે દાગ પાડતાં ડાગે પગલે તેમના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન આપણી સામે આવવાનો છે. આપણે ધ્યાન રાખીએ કે બાળક કોઈ પણ સદ્પ્રવૃત્તિ વિકાસ પોષક હોય તેમાંથી તેને અટકાવવું નહિ; તેને તે સ્વતંત્ર કરવા જ દઈએ. પ્રવૃત્તિ કદાચ બે બીજાની

આવતી હોય તો તેને જુદાં સ્થળે ને વંખત ગોઠવી આપીએ, પણ પ્રવૃત્તિને રોકીએ નહિ જ.

વળી બીજી વિચારવાની વાત આપણી 'દા' નાની છે. આપણી દા અને નામાં તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને પારતંત્ર્ય છે. એક ના કદી આપણે તેને ગુલામ બનાવી દઇએ છીએ, એક દા કદી તેને હિંસાની પાખો આપી રોકીએ છીએ. એક જ સામાન્ય નિયમ ધ્યાનમાં રાખીએ કે જો બનતાં સુધી 'દા' પાડી શકતાં હોઇએ તો 'ના' ન જ પાડવી. મને એક બાઈ કહેતાં હતી કે સામાન્યતઃ ભોભેને એવી જ ટેવ હોય છે કે પહેલવહેલાં ના જ પાડવી. છતાં બાળક જો કંઈ કરે તો પછી તે ત્યારે કરીને દા પાડવી. બાળક પૂછે કે 'ફરવા જાઉં?' તો કહેવું 'ના' ને પછી બહુ રડે કહે તો 'જા ત્યારે.' એમ કહેવું, એ રીત નુખળા જીવમયારની છે; સ્વતંત્રતા હિંસાક સત્તાપારીની નથી. બનતાં સુધી 'દા' જ પાડવી છે, એવો નિયમ રાખીએ તો ક્યારે 'ના' પાડવી તેનો વિશેષ સહેજે આપણામાં આવી જશે, અને જીવનના સ્વાતંત્ર્યની અર્થતા નિશ્ચિત થશે.

જીવનને સ્વતંત્રતા આપવી તે વ્યક્તિગત વિશાસ જાહેર, તેને જાતે સ્વ. ધીન થવા માટે; પણ

જે ખીજને તે હરકત રૂપ થતું હોય (જેમ કે કાષ્ઠને મારતું હોય, કાષ્ઠની વસ્તુ લઇ લેતું હોય વગેરે.) તો તેને તરત અટકાવવું. અહીં તે સ્વતંત્ર નથી જ. સ્વતંત્ર એટલે પોતાનું તંત્ર જેને છે તે, સ્વને જે અધીન રહી પોતાનું તંત્ર ચલાવે છે તે, સ્વને માન આપી ખીજને જે માન આપે છે તે.

વળી બાળકનું સ્વાતંત્ર્ય એટલે તેને હરવા કરવાની છૂટ, ક્રિયા કરી પોતાના સ્નાયુઓ ઉપર કાબુ મેળવવાની છૂટ, પુનરાવર્તન કરી કરી આવડત વધારવાની છૂટ. આપણી જગ્યા જે નાની હોય તો બાળકને હરવા કરવાની છૂટ હોતી નથી. વિશેષતઃ બાળકને હરવા કરવાની છૂટ ખાસ જરૂરી છે, તેથી તેને અમુક વખત તો છૂટી જગ્યામાં લઈ જવાનું આપણું કામ થઈ પડે છે.

બાળક ચાલતું હોય, ચડતું હોય, દૂદકા મારતું હોય, વસ્તુઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જતું હોય; તો તે બધા ક્રિયા પોતાના મેજે અને પોતાની ગતિએ કરવાની તેને પૂરે પૂરી છૂટ રાખવી; આપણે વચ્ચે પડતું નહિ; તેમ જ આંડે પણ આવવું નહિ. વચ્ચે વચ્ચે તેની જૂલ કાઢીએ કે તેને દિશાસૂચન કરીએ તો ક્રિયા ઉપર કાબુ મેળવવામાં બાળકને તે વિચલક જ થઈ પડે છે.

બાળક એકની એક ક્રિયા ધણી વાર ફરી ફરીથી કરે છે એટલે ધણી વાર આપણે તેને અટકાવીએ છીએ. તે પણ તેની આડે આંબું જ ગણાય.

સામાન્યતઃ આમ શું કરે છે ને તેમ શું કરે છે, અથવા આમ કર ને તેમ કર, એમ જે વારંવાર કહેવાની આપણને ટેવ હોય છે તે પહેલી તકે મુધારીને બાળક કંઈ પણ કરતું હોય તે તેમાં તેનો કંઈ હેતુ કે કેમ, તે શું સિદ્ધ કરવા મથે છે, તેમાંથી તે કંઈ સ્નાયુગત ક્રિયા શીખવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કેમ, વગેરે જોતા રહેવું. આપણી ઉતાવળને સીધે કે આપણા અવસોહનને અભાવે આપણે બાળકોની ધણી પ્રવૃત્તિઓને ફરતાથી એક-ઝપાટે દબાવી દઈએ છીએ. તે બાળકમાં પૂરતું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે.

.. મતલબે સ્વાતંત્ર્ય એ મનુષ્યજીવનનો ગ્રાધ્ય છે ને બાલવિકાસનો એ આત્મા છે. બાળકને જાતે જ સ્વતંત્ર કરવા આપણે મહેનત ઉઠાવીએ; એને એનું કામ જાતે કરવા દઈએ; એને એની જાતને જાતે વાપરવા દઈએ; એને જીવનનો અનુભવ જાતે જ કરવાને માર્ગે મૂકીએ અને આપણે તેની આસપાસ વાઝ રૂપે ઉભા ઉભા તેના સ્વતંત્ર વિકાસનું રક્ષણ કરીએ. ન્યારે માબાપો પેનાના

અનેક નકારોને ખેંચી લેશે, પોતાના વિચારોનું દળાણ ખેંચી લેશે, માખાપો પોતાના આદર્શોને બાળકે ઉપાડવા જ જોઈએ એમ વિચારવાનું બંધ કરશે, એટલે બાળક સ્વાતંત્ર્યની હવા લેશે. ત્યારે તે શરીર અને આત્માથી સ્વાધીન થશે અને એક વ્યક્તિ થશે. ‘ધરમાં મોન્ડીસોરી’ ધરમાં આવે અને એટલું ન થાય તો ધરમાં મોન્ડીસોરી આવી નહિ કહેવાય.

ખીજું, બાળકની પ્રવૃત્તિ અથવા કામને ત્યારે જ કાંઈ પણ વિકાસક કિંમત મળી શકે કે ત્યારે બાળકે તે પ્રવૃત્તિ પોતાની અંદરની સ્ફૂરણાથી એટલે સ્વેચ્છાથી કરી હોય. બાળક પાસેથી આપણે પરાણે કરાવીએ તેથી બેશક કામ થાય છે, પણ બાળક તેમાંથી કાંઈ શીખતું નથી; બાળક તેમાં ખરી રીતે કાંઈ કરતું જ નથી. તેથી ઉલટું ત્યારે બાળક અંદરની જૂખથી કાંઈ પણ કામ હાથમાં લે છે અને કરે છે ત્યારે તે કામ ઉપર તે પોતાનો શ્રવ રેડે છે, બધી શક્તિ વાપરે છે, અને તેથી તે કામમાં તે એકાગ્ર થાય છે, શાંત થાય છે, વ્યવસ્થિત થાય છે ને પ્રવીણતા મેળવે છે. કામ પૂરું થયા પછી તે પ્રસન્ન થાય છે; કામથી તે યાત્રા કે કંટાળી જતું નથી પણ ખીજું કામ બમણા જોરથી ઉપાડવાનો ઉત્સાહ ને સ્ફૂર્તિ,

તેનામાં દેખાય છે. પણ જ્યારે જાગૃક પાસે પરાણે કાંઈ કામ કરાવીએ છીએ ત્યારે તેનું ચિત્ત તેમાં એટલું નથી, તેનું ધ્યાન ધડીક ધડીકમાં બેધ્યાન થાય છે, કામ પૂરું થયા પછી ‘હુલ્યાની’ દાચ તેના મોઢામાંથી નીકળે છે, તે યાદી ગએલું દેખાય છે ને પોતાને ગમતું એવું બીજું કામ પણ દાચમાં લેવાની તેને સ્મૃતિ રહેતી નથી.

સ્વયંસ્મૃતિન પ્રવૃત્તિ આ રીતે જાગૃકને બંધી રીતે લાભકારક છે. તેમાં જ તેની એકાગ્રતાનો ઉત્તમ પ્રકાર થઈ શકે છે; તે દ્વારા તે દીક્ષ્યાય, વગેરેની વ્યવસ્થિતતા કેળવે છે; તેમાંથી તે પોતાના ઉપર કાષ્ટ મેળવનાં થીએ છે. આપણે એના ઉપર લાદેલા કામથી એને બહુ જ નુકસાન નીપજે છે. આજ દિવસ સુધી આપણે જેને જેને મદત્તના માન્યા એવા વિષયોમાંથી અને આપણે ગોઠવેલે વખતે જ શીખવવાના અથવા કરાવવાના પ્રયત્નમાંથી એવું અનુભવ-અરવોહન નીકળ્યું હતું કે જાગૃકનું જ્ઞાન બદલતું છે; વીર મિનિટથી વધુ એક વિષય ઉપર તે ચોટી ચકતું નથી; અર્થાત્ કલાકના કામ પછી તે થડી જાય છે. આ અવ-રોહન સાચું હતું, પણ કારણ ભૂલું હતું. પહેલાના સોળાએ માન્યું કે જાગૃકનું મન પ્રકૃતિથી

જ એવું ચંચલ છે, જ્યારે ખરું કારણ એ હતું કે આપણે પસંદ કરેલા કામ કે વિષય ઉપર, આપણે નક્કી કરેલે વખતે અને આપણે કહીએ તેમ જ બાળકને કરવાનું હોવાથી તે થાકી જતું અને બેધ્યાન થતું હતું. ધરમાં બાળકો સાથે વસનાર આપણે સૌ ઘણી વાર જોઈએ છીએ કે બાળક એકાદ નાની પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ કલાક સુધી અથવા કેટલીક વાર તો કલાકો સુધી મંડ્યું રહે છે. આપણે બાળકને સ્વયંરજ્જુરિત વ્યાપાર કરવાની અનુકૂળતા કરી જ આપીએ. અને બીજા આપણને ગમતા વ્યાપારોમાં બાળકને ન લગાડીએ.

સ્વયંરજ્જુરિત પ્રવૃત્તિમાં બાળકને સમયની પસંદગીની છૂટ જોઈએ. સામાન્યતઃ બાળકો ઇદ્રિયના વ્યાપારો મારે છે. એવા બધાં કામો કરવાની સગવડ કરી આપવા પછી તેમાંથી અમુક ક્ષણે બાળકે શું કરવું તે તેણે પોતે જ નક્કી કરવાનું છે. પસંદગીના પાઠ્ય તેની ઇદ્રિયની જૂખ હોય છે, તેનું અંગત રસનું હોય છે. જેમ કે આપણે રેડિયો, મોટોર ના ચાલક મ વગેરે પ્રવૃત્તિએ. નવે પછીનાં ચાલક માર્ગ જેવામાં છે તે બાળક ચાલક ન રહેતો જોઈએ. તે બંને ગમે તેટલાં વખત બેસે. તેને તે વખતે આત્મારે માટી-

કામનો વખત છે. માટે તે લેવું જોઈએ. 'એમ કહીએ ને માટીકામ લેવાથીએ તો બાળક ચિત્ર-કામમાં જે પ્રવીણતા મેળવત, અથવા મૈત્રિક સર્જન કરત તે તો અટકે છે જ; ઉલટું જેમાં લેવું મન નથી એવું માટીકામ લેવાથી કામમાં કદાચ આગળ ઉપર, તેનામાં જે શક્તિ આવી જવાનો સંભવ છે તે પણ બંધ થાય છે. કારણ કે એક ઇચ્છા પ્રબળ હોય ત્યારે તેને રોકી ખીનું કામ હાથમાં લેવાથી ઉલટો તે કામ પ્રત્યે પણ કંટાળો બંધાય એ સંભવનીય છે.

તેથી ઘરમાં કામો પૂરાં પાડતી વખતે પણ આપણે ખ્યાનમાં રાખવાનું કે બાળક જે પ્રવૃત્તિ તરફ શોખ બતાવતું હોય તે જ પ્રવૃત્તિ મનમાંજે તે વખતે તેને પૂરી પાડવી. શીવજીકામ ઉપયોગી છે એમ ધારી તે જ પૂરું પાડવાનું નથી. આપણાં બાળકને બાળકામનો શોખ હોય ને આપણે તેને શીવજીકામ પૂરું પાડીએ તે શા કામનું? આપણા જમવા ખાવાના વગેરે સમયો નહીં રાખીને બાળકને પોતાની પ્રવૃત્તિ માટે વખત જોડવી આપ્યા પછી તેના એ વખતમાં બાળક વાંચે કે લખે શા રીતિયો કાતે કે બાળકામ કરે તે પસંદગી તેના હાથમાં હોડવી. આપણે એટલું

જ નોવાનું કે બાળક કાંઈક કામમાં એકાગ્ર છે કે નહિ, કાંઈક સાધ્ય કરવાની મહેનતમાં છે કે નહિ, કાંઈક ઉદ્યોગમાં છે કે નહિ.

પોતાના પ્રયત્નથી-પોતાની શુદ્ધિથી એક એક ડગલું ભર્યાની કિંમત આપણા દિશાસૂચન પંક્તિ આપણી મદદથી દસ ડગલાં ચાલ્યા કરતાં સોગણી વધારે છે. તેથી માટીકામ વગેરેમાં આપણે તેને શીખવીએ અને મદદ કરીએ તો તે સુધટિત ધાટો બનાવશે; પણ પોતાના પ્રયત્નથી માંડમાંડ બનાવેલું રીંગણું એ ધાટો કરતાં વધારે કિંમતનું છે. માટે બાળકે પોતે શું ચીતયું છે, એણે પોતે શું લખ્યું છે, એણે પોતે કંઈ રાંગોળા પૂરી છે, તે જોતા રહેવાનું છે. તેને દિશાસૂચન માટે તે તે જાતનું કામ બતાવીએ; કોઈ વાર આપણને જ આવડતું હોય તો આપણે કરીએ; પણ સીધા અનુકરણમાં જાણી જોઈને ન મૂકીએ. તે પોતાની પસંદગીથી કોઈનું અનુકરણ કરે તો વાત જુદી.

સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના પ્રશ્નો બહુ જ અટપટા છે. અહીં તો માત્ર થોડોએક સામાન્ય ખ્યાલ આપ્યો છે. હવે પંક્તિ બતાવેલી બધી પ્રવૃત્તિઓ આ સિદ્ધાંતોના પ્રકાશમાં કરવાની છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

—૦૦૦૦૦—
ઈદ્રિયોનો વપરાશ ૩૫૫
—

ઇદ્રિયોનો વપરાશ

બાજશિક્ષણની સરખાત ઇદ્રિય કેળવણીથી જ થવી જોઈએ, કેમ કે ઇદ્રિયો જ્ઞાન મેળવવાના સાધનો છે. આ સાધનો તૈયાર થાય તો જ્ઞાન મેળવવાનું કામ તો બાગકો પોતાની જાતે જ કરી શકે છે. એને જદમે આજે આપણે સામાન્યતઃ સીધે સીધું જ્ઞાન આપવા પ્રેરાઈએ છીએ. આજની નિશાળોમાં પણ એકદમ લેખન, વાચન, ગણિત, ઇતિહાસ, જૂગેલો, પદ્યવિજ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનના વિષયોથી જ શિક્ષણની સરખાત થાય છે. આ જ્ઞાન આપ્યા જ્ઞાન બરાબર છે; અને ‘આપ્યું ને તાપ્યું’ એ કહેવત પ્રમાણે આપેલું જ્ઞાન કેટલા દિવસ ચાલવાનું ? ને જગજને જ્ઞાન લેવાનો માર્ગ હાથથી લઈએ તો જનન જ્ઞાનના જાંઝર તેની આગળ ખુણા થાય છે; જ્યારે આપણે તેટલું જ જગજ લે, સીખીએ તેટલું જ સ્વાખ્યે એમ યખીએ તો જ્ઞાન લેવાનો જગજનો દુઝેરુ

આધાર આપણે એટલે શિક્ષકો ને મોટેરાંઓ બની રહીએ છીએ. આમાં પરાવલંબન છે. વળી મોટો તોટો તો એ છે કે આપણે જે જ્ઞાન આપવા નીકળીએ છીએ તેમાં બાળકને રસ પડતો નથી- કારણ કે જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાંવાળી ઇદ્રિયો અંદરથી જ્ઞાન લેવા માટે તરવર તરવર કરતી હોતી નથી, કારણ કે ઇદ્રિયોની કેળવણીના વિચારને આપણા બાળકોએ અને શિક્ષણની રીતમાં અવકાશ નથી.

આપણને બાળકની જ્ઞાનેદ્રિયો કે કર્મેદ્રિયોના તંદુરસ્ત વ્યાપારોની પરવાં નથી. આપણે ઇદ્રિયોનું હલનચલન માગતા નથી. બાળકને જાતજાતના અવાજો સાંભળવા ગમે છે તો ચાલો આપણે ઘંટડીઓ વગાડીએ; તેને જાતજાતનાં કપડાંને અડવાનું મન છે તો ચાલો નાનાં નાનાં જાતજાતનાં કપડાંના કટકા બતાવીએ; તેને મૂંઘવું ગમે છે તો ચાલો નવી નવી ગંધોનો અનુભવ કરાવીએ. એવી એવી બાબતો આપણા લક્ષ્ય નથી. આપણે તો માત્ર જ્ઞાનના લોભી થઈ છીએ. બાળક છ વરસનું થયું ને હજી વાંચ્યું કેમ નથી ? હજી પંજાબમાં કેમ આવડતાં નથી ? હજી મોપાટ કડકકાટ બોલવું કેમ નથી ? એ આપણને ચામ છે. દસ બાર વરસનું બાળક

હજી આપણી રાજધાનીનું નામ જાણવું કેમ નથી ?
 વગેરે જાતની ચિંતા આપણે કરીએ છીએ. આ
 ચિંતા પણે જાગે શ્યા છે. તેવી જ રીતે મારા
 બાળકને તો આ આવડે છે, આ આવડે છે એમ
 કરીને આપણે સતોષ માનીએ છીએ તે પણ
 શ્યા જ હોય છે; એ સમજણ વિનાનું અભિમાન
 છે. આપણે માઆપોએ તો ખરી રીતે એ જ્ઞેવાનું
 છે કે બાળક પોતાની ઈદ્રિયો વાપરીને ઠાંઈ નવું
 નવું જાણવાના પ્રયત્નો કરે. છે કે નહિ; તેનામાં
 એકંદરે જ્ઞાન સેવા માટેની ઈદ્રિયો તંદુરસ્ત છે ?
 તેની આંખો, કાન, નાક, સ્પર્શ વગેરે ઈદ્રિયો
 વાતાવરણમાંથી વગર આપ્યું જ્ઞાન ધર્મ રહ્યાં છે ?

ઈદ્રિયોનો વિકાસ અને તરવરાટ મોંડીસોરી
 શાળામાં પ્રબોધક સાધનો વડે માય છે. પણ
 આપણે પ્રશ્ન તો ધરે છે. ધરમાં ઈદ્રિયોની શક્તિ
 વધારવા આપણે શું કરી શકીએ ?

આપણે ઉજાગતી ઈદ્રિયોના વ્યાપારોને ધરમાં
 અવકાશ આપી શક્યાં નથી તેથી નાનાં બાળકોને
 રાખવાનું ઠામ વધારેમાં વધારે અપરું ધર્મ પડે
 છે. પહેલવહેલી જ નડતી વાત એ હોય છે કે
 બાળક જ્યાં ત્યાં અડે છે, તે જો તે સેવા દોડે છે.
 આપણે સામાન્યતઃ બાળકની આ જિંદગીને એક

ઉપાધિ રૂપ ગણી તેને તેમ કરવાની ના પાડીએ
છીએ, ને મારીને વઢીને કે સંમંજવીને અડવાની
ના સિદ્ધ કરીએ છીએ. ઉપરાંત તેના હાથમાં
વસ્તુઓ જ ન આવે એવી ગોઠવણ કરીએ છીએ—
એટલે કે વસ્તુઓ ઉંચે મૂકીએ છીએ, કબાટમાં
મૂકીએ છીએ, વગેરે. પણ આ રીતે બાળક
પરતે આપણે શું સાધીએ છીએ ? ઇદ્રિયોના
વ્યાપારની મંદતા-જ્ઞાનના સાધનનું જ અપંગ-
પણું ! માટે ‘ ધરમાં મોન્ડીસોરી ’ આવે એટલે
પ્રથમ પ્રશ્ન બાળકને : માટે ઇદ્રિયોના વ્યાપારો
કેવી રીતે સુલભ કરશું તે ઉમો થાય છે.

ઇન્દ્રિય કેળવણી તો તે માટેનાં સાધનો ઉપર
પદ્ધતિસર કામ કરવાથી જ સધાય છે; ધરમાં
ઇન્દ્રિય કેળવણીનાં માત્ર સાધનો વસાવવાથી તે
નથી જ બનવાનું. પરંતુ માબાપો સાધનો અને
પદ્ધતિ મિવાય જુદી જુદી રીતે બાળકોની ઇદ્રિયોને
વ્યાપાર કરવાનું-વાપરવાનું ક્ષેત્ર આપી શકે છે.
અને આવા વપરાશથી પણ લાભ તો છે જ.

સ્પર્શન્દ્રિય

બાળકની પહેલી ને મહત્ત્વની ઇદ્રિય સ્પર્શ-
ન્દ્રિય ગણાય. આહી સ્પર્શ વ્યાપક અર્થમાં છે.
બાળકને સ્પર્શવાની ગોઠવણ કરી આપવી જોઈએ.

સ્પર્શમાં કોઈ પણ પદાર્થની કોર ફરતા આંગળાં
ફેરવીને તેનો આકાર મદજી કરવાનો એક પ્રકાર ૧
છે; વસ્તુની સપાટી ઉપર દાઘ ફેરવીને સુંવાળું ૨
ખરખચડું બનાવવું તે બીજો પ્રકાર છે; અડીને
અથવા આંગળાં બોળીને ગરમ ને ઠંડું પારખવું ૩
તે ત્રીજો પ્રકાર છે; આંખની મદદ વગર રનાયુર્ન ૪
ચાળવળીથી આકાર પારખવો એ ચોથો પ્રકાર છે
ને દાઘ ઉપર વસ્તુને તોળવી એ પાંચમો પ્રકાર છે ૫

ધરમાં દેખાવ હોય, વાસણો હોય, બીજી
વસ્તુઓ હોય, તે ઉપર નાનું બાળક ધણી વાર
દાઘ ફેરવતું દેખાય છે. બાળક નેમ કરતું હોય
તો તેને અટકાવતું નહિ પણ તે સાંનિયી તેમ
કરી રહે એવી ગોઠવણ કરી આપવી ચોરસ,
ગોળ, ત્રિકોણ વગેરે સમજાણુ આકારો હોય તો
તેના ઉપર આપણે આંગળાં ફેરવીને બનાવીએ
પણ ખાતું કે આંગળાં કેમ ફેરવવ. તે બાળકને
આકારનો પરિચય ચોક્કસ મળે છે એમ લાગે
તો આકારના નામો પણ બ.પીએ. આથી ઉદ્વિ-
ધાન્ય અનુસર સખ્દમય કરી પરંતુ એટલું
ખાતમાં રાખવડું કે બાળકની પાછળ પડીને તેને
કળું સાંભરવા બેસાડવું નથી. બાળક જે કરતું

હોય તેને ન અટકાવવા પૂરતું માગ્યો કરે તો પણ ઘણું શિક્ષણકાર્ય કર્યું ગણાશે.

બાળક સપાટી ઉપર હાથ ફેરવવા માગતું હોય ત્યારે હાથ ઘોંઘને કપડાથી લૂછી નાખી પછી ફેરવવાનું બતાવીએ. તેથી સ્પર્શની સૂક્ષ્મતા વધે છે. હાથ ફેરવતાં વસ્તુ બગડે નહિ કે ભાગે તૂટે નહિ તેની સંભાળ બતાવવાની જરૂર હોય ત્યાં તે બતાવીએ. જેમ કે નવું કાચનું વાસણ આવ્યું હોય તો આપણે જ તે પ્રથમ પકડીને આસ્તે આસ્તે સંભાળથી હાથ કેમ ફેરવાય તે બતાવીએ તો બાળક તે સારી રીતે શીખે છે. નવાં લુગડાં ઉપર હાથ ફેરવવાનું બાળકને બહુ ગમે છે. તે વખતે હાથ ઘોંઘને પછી હાથ ફેરવવાની આપણે રજા આપી શકીએ. મંદિરોની લાદીઓ વગેરે ઉપર પણ હાથ ફેરવતાં ને આજોટતાં આપણે તેમને જોઈએ છીએ. અહીં સ્પર્શગમ્ય અનુભવનો આનંદ બાળકો લે છે.

ગરમ ઠંડા પાણીમાં હાથ બોળવાની રમત બાળકને ઘણી પ્રિય છે. એક બાળકને બે વાટકા ને બે કળશા આપીએ; એકમાં ગરમ પાણી ને એકમાં ઠંડું પાણી રાખીએ. બાળક વાટકામાં ચાણી કાઢે, વધારે ગરમ, ઓછું ગરમ, સતપ,

હંદુ, સાવ હંદુ વગેરે પ્રતિજ્ઞાથી અનુભવે ને કોઈ વાર વળી આપણે ગરમ, સતપ, હંદુ એવાં પાણીનાં નામો પળ આપીએ. પાણીની રમનમાં પોતાનાં કપડાં સાચવીને કેમ રમત ચાપ, નીંને પાણી દેજાય તો કેમ લઈ નખાવ વગેરે પગ બતાવીએ તો બાળક તે મૂચનાઓ અમરમાં મૂકે છે. બાળક ગરમ હંદુનો અનુભવ કરવાને બદલે બીજી રમત ઉપર ચડી ગએલું દેખાય તો પાણી લઈને ફેંકી દઈએ ને રમત પૂરી કરી દઈએ.

દાઘના રનાયુઓની ચાળવણી માટે માત્ર દાઘ જ જઈ શકે એવા સાંકડા મોદાની દાઘ-જાઓ સારું કામ આપે છે. દાઘજામાં સાચાં અથવા સાંકડાનાં ફળો, શાક, આડાંઅવળાં રમકડાં, ડામડી, સોપારી, સોગડી, વગેરે ગમે તે નાખી બાળકને દાઘજા આપવી. બાળક જોયા વગર દાઘથી જ વસ્તુને ઓળખી કાઢે એ રમત તેને ખૂબ મગ્ન આપે છે.

બાળક જુદી જુદી વસ્તુઓ દાઘમાં લઈ આંગળીના વેદાના ભાગ ઉપર મૂકી તોળી જુએ; જે દાઘમાં જે વસ્તુઓ લઈ આ આનાથી દલકી છે ને આ આનાથી બારે છે વગેરે અનુભવતાં શીખે. દલકું બારે એ શબ્દો પણ એ અનુભવને

આપણે આપી શકીએ. બાળક અહીં પોતાનો સ્પર્શ અને રંગાણ વાપરશે.

આંખની ઇન્દ્રિય

સ્પર્શ પંદ્રી આંખની ઇન્દ્રિય આવે છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તે સ્પર્શની સાથે આંખને વધારે વધારે વાપરતું જાય છે. આખ જે બાળતો જુઓ છે: વસ્તુનું રૂપ અને વસ્તુનો રંગ.

પરંતુ વસ્તુનો ધાટ અથવા આકાર એ સ્પર્શગમ્ય પણ છે. માટે આકાર ઉપર હાથ ફેરવતાં આંખની મદદ બાળક લે છે. એ ક્રિયામાં તેની જે ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર મળે છે, તેને બદલે કોઈ વાર આંખ પાટા બાંધીને સ્પર્શ કરવાની રમત હાખત કરીએ તો સ્પર્શોન્દ્રિય જુદી પડે છે. આંખ ઉઘાડી હોય ત્યારે તે આકારઅણુનું કામ કરે જ છે. હાથ ફેરવીને આકાર જોવામાં આંખને હાથની મદદ મળે છે; આ અનુભવ આગળ ઉપર લખતી વખતે અને અક્ષર શીખવવામાં ખૂબ કામમાં આવે છે.

સ્પર્શ ન કરી શકે પણ માત્ર આંખ જ કરી શકે એવું આંખનું કામ રંગ જોવાનું છે.

ધરમાં એને લગતી સાચીય રમતો તો ન થઈ શકે; પણ ખાગડો વસ્તુના રંગો લુએ, ને આપણે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીએ ને રંગનાં નામો જોલીએ. આ ટમેટું રાતું છે, ખેતર લીલું દેખાય છે, વગેરે વાક્યોથી ખાગડોનું ધ્યાન ખેંચાય છે. ધરમાં રંગખેરંગી વિધવિધ વસ્તુઓને છૂટથી જોવા દેવામાં રંગની શક્તિનો સારો વપરાશ થશે.

અવજેન્દ્રિય

અવાજની ઇદ્રિય એટલે કાન-અવજેન્દ્રિય. શાંતિની રમતમાં ખાગડોનું ત્રીજા મોટા અવાજ તરફ સારી રીતે ધ્યાન જાય છે. ખાગડે ધણી પાર વસ્તુઓ પહોંચીને કે એક ઉપર એક બટકાવીને વગેરે રીતે અવાજ કરતું દેખાય છે; તે નકામું ગળી અટકાવવું નહિ. ધરમાં ખાગડે ખાસ અને યાગીએ તેમ જ રકાખી ઉપર દાનજી ભારી અવાજનો તકાવન પારખે છે. ખાગડો આ અવાજ કોનો, આ અવાજ કોનો, એવી રમન પણ રમી શકે. દૂરના અને નજીકના અવાજને પારખવાની રમન પણ ચાલી શકે.

સ્વાદ અને ગંધ

ખાગડે સ્વાદ અને ગંધ લેવાની-સૂંધવાની

ખાખતમાં પણ જોટલું કરવા માગતું હોય તેટલું તો કરવા જ દઇએ. આખે બંધ કરી સ્વાદ કે ગંધ પારખવાની રમત મળ આપે છે. કરવા નીકળે તોયે પાંદડાં ઘોળીને સૂંધે, ફૂલ સૂંધે, બજારમાં નીકળે તો અંથવા ધરમાં આવેલી જુદી જુદી વસ્તુઓ સૂંધે, વગેરે જરૂરનું છે. વસ્તુ મોઢામાં નાખીને પારખવાની ટેવ બાળકને બહુ જ નાનપણથી હોય છે. પણ તે રીત જરા જોખમભરી છે, એટલે આપણને પૂછ્યા વગર બાળક કોઈ વસ્તુ આપે નહિ, તેમ જ ઘોયા વગર કોઈ વસ્તુ મોઢામાં નાખે નહિ એવો રિવાજ રાખવો જોઈએ. પરંતુ બીજી રીતે, આખી જોવાની ટેવ સ્વાદને તીવ્ર કરે છે. ખેતરમાં નીકળ્યા હોઈએ તો મગના બે દાણાં ચાવી જોવા, મેથીનું પાંદડું ચાવી જોવું, વગેરેથી વસ્તુનાં સાચા સ્વાદની ખબર પડે છે. આપણા બાળકમાં તો વિવિધ સ્વાદ ને વાસનો મેળ હોય છે. એનું પૃથક્કરણ કરવાની ટેવ રમત રૂપ થઈ પડે છે.

છેલ્લે એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે આવું બહુ કરવાથી ઇન્દ્રિય કેળવણી ચાય છે એમ માનવાનું નથી; છતાં કાંઈક કાંઈક ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો મળવાથી ઇન્દ્રિયો વતી જ્ઞાન સેવાની શક્તિ ખીસે છે.

તેમ જ ઉદિયોમાં ઘોડી ઘણી ચપગતા આવે છે; તે સતેજ થાય છે એટલું તો બને જ છે. વિશેષતઃ માખાપો આગણે બાળકોની આવી પ્રવૃત્તિઓ નકામી ગણી તેમ જ અડચણ રૂપ ગણી અટકાવે છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. બાળકોને પોતાની શાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયથી કંઈક દરવા ઘો; એમની ઉદિયોને કદિ બાંધી રાખો નહિ.

પ્રકરણ ચોથું

ધરમાં બાળક

ધરમાં બાળક

આપણે સૌને ઘેર બાળકો રહે છે. પણ
 આપણે ત્યાં એક દિવસ માટે આવેલા મહેમાનને
 સોંપા માટે આપણે નોટલી જમ્યા દારી આપીએ
 છીએ તેટલીજે આપણાં બાળકો માટે દારી
 આપીએ છીએ ? બાળકને ખૂબો કે તેની કોરો
 એવું તો આપણે રાખતાં જ નહીં. બાળક માત્ર -
 ન્યના કમવળી સાથે રહે છે. આપણે માં તે મમમ
 જામ છે, તેથી તે આપણી સાથે જ્યાં ત્યાં અથ-
 રાયા કરે છે, તે આપણે પણ તેની સાથે જાડે
 તરી જાણીએ છીએ. પણ આપણે કોરો
 એવં જોતાએ માટે કમવળીને એવં જોતાં
 બાળકને રહેવું પડે છે. આપણાં કોરો કમવળી
 કમવળીને કોરો કમવળીને કમવળીને કમવળીને
 કમવળીને કોરો કમવળીને કમવળીને કમવળીને
 કમવળીને કોરો કમવળીને કમવળીને કમવળીને
 કમવળીને કોરો કમવળીને કમવળીને કમવળીને
 કમવળીને કોરો કમવળીને કમવળીને કમવળીને

ત્યાં ગિરો ને ફેટા ઉંચા હોય તે આપણે કેમ જોઈ શકીએ ? આપણાં કપડાં તેઓ ઉંચી ખીંતીએ ટાંગી દે, પછી તેમની પાસે વારંવાર માગવા જ જવું પડશે. આપણે કેટલાં મુંઝાઈશું ? બાળકો આપણી વસ્ત્રો આમ જ મુંઝાય છે. બાળકો મારે તેઓ ઉપાડી શકે એવી નાની અને હળવી વસ્તુઓ આપણે કદિ વસાવીએ છીએ ? તેઓ પહેાંચી શકે એવી રીતે ખીંતીઓ કે પાણીના ગોળા કે કાંઈ રાખવાની તકલીફ આપણે લઈએ છીએ ?

બાળકને આપણી સાથે રાત દિવસ રહેવું છે ત્યારે તેનો રહેવાનો હક્ક આપણે સ્વીકારવો જ જોઈએ, અને આપણું ઘર તેને રહેવા યોગ્ય બનાવવું જ જોઈએ. એક ગાય વસાવીએ તો તેને રહેવા યોગ્ય રહેઠાણ આપણે કરવું પડે છે- ફરીએ છીએ, અને આપણે ત્યાંનાં બાળકો મારે કશું નહિ ?

બાળકની પ્રથમ જરૂરીયાત તેની જીવંત જગ્યા (સૂવે હોય ત્યાં ઓરડી અને નહિ ત્યાં ઓરડીનો એક ખૂલો) ચોક્કસ મર્યાદા આપીને તેને સોંપી દેવી. ત્યાં તેને બેસવા મારે અસન હોવું, તેની પ્રવૃત્તિના સાધનો મૂકવાની ગોઠવણ હોવું, તેનાં રમકડાં ને તેનું બધું તે પોતાના.

ધરમાં ગોઠવી શકે એમ હોય. ત્યાં એકાદ અજા-
રાધ ને એકાદ બે ખાંતીઓ તેની ઉંચાઈને ધોરણે
ખોડેલાં હોય. તેનો સામાન મૂકવા માટે એકાદ
ઢાળ અથવા પેટી કે ખોખું આપીએ. અને
તેના ધર પ્રત્યે ને તેની વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણે
સંપૂર્ણ માનથી વર્તીએ. તેને પૂછવા સિવાય
તેનું ગમે તેમ ઉપાડી લઈએ, વીંખી નાખીએ
એ તેને અસહ્ય થાય. તેનું પોતાનું ધર થશે એટલે
બાળક આપણી વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ માન રાખતાં
શીખશે. તેને બરાબર ખ્યાલ આવે છે કે જેમ
મારી પેન્સિલ કેાઈ ઉપાડી ન જઈ શકે, તેમ જ
મારાથી પણ બાપાની ચોપડી ઉપાડાય નહિ કે
બાનું શીવણ વીંખાય નહિ.

ખીલું આપણા ધરમાં ત્યાં ત્યાં બાળકને
સમૂહમાં રહેવાનું છે ત્યાં તેને માફક આવે એવી
વસ્તુઓ વસાવીએ. આપણે માટે ઉંચે પાણિયારે
ગોળા મૂકેલા હોય તો તેને માટે નીચી ઘડમાથી
ઉપર માટલી ને પ્યાલો મૂકીએ. તેને માફક
આવે એવી યાળા, વાટકા, પાટલો, માદાનું વગેરે
જરૂર વસાવીએ. બાળકની વસ્તુઓ દળવી દોવી
જોઈએ. પોતે ઉપાડીને આમ તેમ ફેરવી શકે,
સાફમૂક કરી શકે, એ જાતનો તેને માટે સામાન

હોય. આપણે જેવડો ન વસાવી શકતાં હોઈએ તો બાળક માટેના સામાનથી ચાલી શકે ત્યાં આપણે મોટેરાં ચલાવીએઃ જેમકે બાળકની નીચી માટલી-માંથી આપણે પાણી પી શકીએ.

એકંદરે બાળકને રહેવા યોગ્ય એવું આપણું ઘર રાખવું. તેથી સગવડ પડે છે, તેથી તેનું વ્યક્તિત્વ સન્માનાય છે, તેથી તેને વ્યવસ્થિત થવાની સારી તક મળે છે. આટલું દરશું ત્યારે તો માત્ર બાળકનો જીવવાનો હક્ક જ આપણે સ્વીકાર્યો કહેવાશે.

प्रकरण पांचमं

शान्तिनी रमल

શાંતિની રમત

ઔરડામાં બારીગારણું હોય, અંદર એકાદ
 બે સગમતી ધૂપસગીઓની વાસ ઔરડાને સાત્ત્વિક
 શાંતિ આપતી હોય, ચળકતા ગુલાબી ફૂલ જેવા
 તેમના સગમતા છેડાઓ ફેવળ અંધારામાં ઝાંખું
 અજવાળું પૂરતા હોય તે અંદર વીરા પચીરા
 નાનાં નાનાં બાળકો શાંત બેઠાં હોય-કોઈ બાળક
 મોટા યોગીની મારફત ધ્યાન કરતું હોય; કોઈ
 આંખ ઉધરી જાય છે માટે આખે પાટો બાંધીને
 બેઠું હોય; કોઈ આ શાંતિનું દશ્ય જોવાની જ
 મન લેતું આમ તેમ આખો ફેરવીને અંધારામાં
 શું દેખાય છે તે કેવું દેખાય છે તે જોતું હોય;
 તે, કોઈ આ આખા દશરથી હક થઈને શાંત
 થઈને બેઠું હોય. આ ગ્રંથ અસામાન્ય નો માત્ર
 પરીવર્તન દીક દીક, કા તે જાળકોના સ્વ.સા-
 ન્ય મનો ક્રિયા નીચા નુમકાન, કા તે જરાર
 આવતી ફેર હોય નથી, કા તે ક જર થક.

લીના કિલકિલાટ, વચ્ચે વચ્ચે શિક્ષકનો મૂચના આપતો કે અવાજ તરફ ધ્યાન ખેંચતો ધીમે અવાજઃ આખો અનુભવ અદ્ભુત હોય છે. આમ દસ્ય અદ્ભુત !

વાંદરાંની જેમ એક ક્ષણ પછી સ્વસ્થ કે કે શાંત ન બેસી શકનાર આ વીશ પચીસ વાંદરાંઓ પંદર પંદર, વીશ વીશ મિનિટ સુધી યોગીની જેમ ધ્યાન ધરીને બેસતાં જોઈ હરકોઈ માણસ સહેજે આશ્ચર્યાનંદમાં ડૂબી જાય.

બાળમાનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ડૉ. મોન્ટીસોરીએ કરેલી શિક્ષણ વિષયક શોધોમાં શાંતિની શોધ અજબ છે.

આજ દિવસ સુધીમાં સઘળા ધુરંધર શિક્ષકો બાળકોને શાંત કેમ રખાય તેની ભાંજગડમાં હેરાન હેરાન થઈ ગયા હતા. માતૃપિતાઓ તો ધરનાં ચાર છ બાળકોથી પણ કંટાળી ગયાં હતાં. સમગ્ર બાલઅનુભવીઓના સાર તરીકે માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ એ જ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો કે બાળકોનું ધ્યાન બહુ જ થોડો વખત એકાગ્ર થઈ શકે છે, ને બાળક બહુ જ થોડો વખત એક જ વસ્તુએ સ્થિર બેસી શકે છે. પણ મોન્ટીસોરી બાળકોએ આ બંને સિદ્ધાન્તોને ખોતાના અમૂલ્ય પ્રયોગોથી ધક્કો

માયેં છે, અને બતાવ્યું છે કે બાળકનું મન
શાંત અને સ્થિર રહી શકે છે. વ્યવસ્થિત યાત્રા
મેન્ટીસોરી શાળામાં જઈને બેનારને ઉપસો
અનુભવ જરૂર થશે.

બાળકવનમાં શાંતિનું કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન
છે તે માળાપોએ બાળી લેવું બોધ્યું, અને તેને
આપી દેવું બોધ્યું. આપણે જો એમ માનતા
હોઈએ કે બાળકો ધરી પણ શાંત બેસી જ ન
શકે તો તે માન્યતા ઉપસો અનુભવ ખોટી દરાવે
છે. બાળકને શાંતિનો અનુભવ ચખાડીએ તો
તેઓ તેની મીઠાશ લઈ શકે છે, ને તેથી તેમની
એકંદર, હીઝચાઝ ઉપર ને તેમના ચાનતંત્રુઓ
ઉપર ધબ્બી જ સુખકર અસર થાય છે. સાથે
સાથે જ તેમની સન્મુખ બનેલું કે એક નવી
શુદ્ધ દુનિયા ઉઘડે છે તે પણ એક મોટું લાભ
છે. હમેશા ઘોંઘાટ મઝમઝમાં જ મચ્યાં હોઈએ
ત્યારે આપણી આસપાસ જે ત્રીણાં, મધુર કે
કર્કશ અવાજો ધના હોય છે, જે સૂક્ષ્મ સુગંધો
કે દુર્ગંધો ફેલાયેલી હોય છે, જે કેટલીયે ધીમી
હીઝચાઝો ચાલે છે, એ બધા તરફ આપણું ધ્યાન
જ જતું નથી. આરતે આરતે આપણી ચાનેન્દ્રિયો
એટલી બટી બને છે કે સૂક્ષ્મ મંદણ માટે તે

નાલાયક થાય છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ સંસ્કારિતાનો આપણો માર્ગ બંધ થાય છે.

બાળકો શાંત થઈને બેસે છે ત્યારે આ બધી ગ્રીણી વસ્તુઓ તરફ તેમનું ધ્યાન જાય છે. જાણે કે કોઈ જુદી જ દુનિયામાં-નવી દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો હોય એમ તેઓ નવું નવું સાંભળે છે, નવું નવું સૂંધે છે, નવું નવું જુએ છે ને નવનવા અનુભવો કરવા ઉત્સુક એવી એમની ઇંદ્રિયો બહુ જ સતેજ બને છે-સૂક્ષ્મ બને છે.

આપણે આ શાંતિની રમત ધરમાં દાખલ કરવા જેવી છે.

શાંતિની રમત જેટલી ઉપયોગી છે, જેટલી મહત્ત્વની છે, જેટલી લાભદાયક છે તેટલી જ તે બાળકો આગળ ધરવામાં અઘરી છે. શાંતિનો પૂરેપૂરો સ્વાદ આપના છતાં તેમાં રમતપણું રહે, ને રમતપણું રહેવા છતાં ગ્રીણા અનુભવોમાં બાળકો વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરતાં જ જાય એ સાધવું અઘરું છે; છતાં અશક્ય નથી જ. આપણે અપ્યન્નિત્ત ઝાંતન. રહેવા તા હિંદીઓએ તે. ખાસ મંજાળ રાખવાના કે આ રમતમાં આપણે વધારે પડતી ગંભીરતા આપી બાળકોનું હૃદય અડકે તે ગંભીર ન બનતી દેએ. તેમજ

ખીજ આણુએ પણ દગી ન જઈએ તે પણ જોવાનું રહે.

બાળક અથવા બાળકોને શાંતિની રમતમાં નીચે પ્રમાણે અનુભવો કરાવવાના હોય.

પહેલો અનુભવ શાંત બેસવાનો. હાથ ન દસે, પગ ન દસે, માથું ન દસે, આંખની પાંપણ પણ ન દસે. બાળકો આ રમતમાં તરત ઘખમ થાય છે. આપણે તેમની સામે શાંત થઈ બેસીએ ને તેમને આપણું કાંઈ દસે છે કે કેમ તે જોવાનું હઢીએ તો તેમને બહુ મળ પડે છે. આપણું કાંઈ દસે કે તેમણે આંગળી ઉઘી કરવાનો રિવાજ સ્થપવો એટલે શાંતિનો ભંગ થયા વગર રમત ચાલુ રહેશે. પછી તેમનામાંથી એક સૌની વચ્ચે શાંત બેસે ને બીજા બધાં આંગળી ઉઘી કરવામાં રહીએ. પછી બધાં જ એક સાથે એમ બેસે, વગેરે રમત ચાલે. પ્રથમ અરધી પા મિનિટ જ શાંત બેસવાથી શરૂ કરવું. જતે દડાડે બાળકોને ખૂબ લાંબો વખત એટલે બે ત્રણ મિનિટ શાંત રહેવામાં માન પડશે.

બીજો અનુભવ અધારાને. ઝોરડામાં અગવડનું હોય તે એક પછી એક બારીબારણાં આંખે આંસે બધે થતાં આપણું જાણ ને અધારૂં થતું

2295

1944

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

[illegible]

This image is a high-contrast, black-and-white abstract pattern. It consists of a dense, irregular distribution of small, dark, irregular shapes and speckles against a light background. The overall effect is reminiscent of a microscopic view of a textured surface, a high-contrast scan of a noisy image, or a dense, chaotic pattern of particles. There are no discernible figures, text, or geometric shapes.

ત્રીજો અનુભવ આપણે સાંત બેસી આસ-પાસની દુનિયાનો અનુભવ કરવાનો છે. જેમ કે આપણે સાંત બેસીએ એટલે બહાર મોટર કે ટ્રામે જતી સંભળાય; દૂર દૂરથી એંજીનની રીસોટી સંભળાય; કંપાંકથી પક્ષીનો અવાજ આવે; ક્યારેક ગંધડાં બૂકે, તો ક્યારેક કોપણ ટહુકે. અવાજની જેમ જ જાનજાતની ગંધ પણ આવે છે. કોઈ વાર રમોડામાંથી કોઈ વાસ આવે, કોઈ વાર ફસ-જાડ ઉપરથી આવે તો કોઈ વાર ખાજમાંથી આવે. તેમ જ આલુઆલુની હીલચાલનું બાન થાય. બહાર કોઈ જતું હોય, મેડી ઉપર કોઈ મોતજું હોય, પડખેની ઝોરડીમાં ટેબલ ફેરવાતું હોય વગેરે. પોતે તટસ્થ થઈ આ ગંધા અનુભવે. કર્પા કરવા એ બહુ મગ્ન આપે તેવું છે. બાગકો તેવો અનુભવ રસથી કરે છે.

ચોથો ને ખરેખરો મહત્ત્વનો અનુભવ તે શાંતિનો. મડમડ મડમડ ને ધમાલ વગેરેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જામ બેસવાથી શાંતિનું જો સમ-તોલ બને છે, મગ્ન સાંત થાય છે, ને તેથી જાણે કે થાક ઉતરી ગયો હોય એવો અનુભવ થાય છે. બાગકને પણ આ અનુભવ થાય છે. જાજના ધમાલિયા જમતમાં આસપાસના મડમડાટ ને

ટણ્ટણાટ ને સતત હીલચાલથી આપણે આપણા જ્ઞાનતંતુઓને કેટલા ચકવી નાખીએ છીએ એની આપણને દૃષ્ટના જ નથી. નાનપણથી આ શાંતિ મેળવી લેવાની ટેવ અત્યંત કિંમતી છે.

મામાપોએ ઘરમાં નાની ઉંમરથી જાળકને શાંતિનો અનુભવ કરાવવો જરૂરનો છે.

પ્રકરણ છઠું

સામાજિક જીવનની તાલીમ

સામાજિક જીવનની તાલીમ

સમાજમાં એટલે કે પોતાની આસપાસની દુનિયામાં રહેવાં માટે બાળક લાપક અને તે માટે પ્રથમ તો તે સ્વાશ્રયી અને રસમાનવાળું થવું જોઈએ. તેથી પોતાનાં કપડાં પહેરવાથી આ કામોની શરૂઆત થાય છે. પછી સાકારી આવ- પોતાની આવડત વગેરે આવે. તે કામો બરાબર આવડે તે માટે શરીરનું મંત્રનોસપોષણ શીખવાનું આવે તે અંગસ્થપ્તિ આવે. આવી આવી બાબતો આવડે એટલે બાળક સામાન્યતઃ ઘરમાં કે શાળામાં રહેવા માટે-ચાર મહાનોની વચ્ચે પથરા માટે લાપક બને છે. દરેક બાળકને સામાન્ય જીવનની શરૂઆતનું જ્ઞાન અને તેને લક્ષ્ય કામકામની સામાન્ય આવડત હોય તે બધું જોતા શાલ ત્યારે કેલ કેલને જાહેર પાડું નથી. તેમનામાં જે સ્વભાવગત ઉપલક્ષ્ય કરી રહેવાં હોય તે (જો એ શરૂની ખેતનું કામ પેટે

કરી નાખવામાંથી જરૂર આવે છે.) તો સામા-
જિક વ્યવહાર સરસ, સાદો અને બધાને સુખા-
વહ એવો થાય છે. આજની આપણી સામા-
જિક ખટપટ ને કળ્યાદકંકાસનો ૫૦ ટકા ભાગ
તો આપણી અણુઆવડતને લીધે છે, ને ૫૦ ટકા
કામ કરી નાખવાના શિક્ષણને બદલે કામમાંથી
છટકી જવાનું જે શિક્ષણ આપણે આજકાલે
આપણા આચરણથી ને વાણીથી આપીએ છીએ
તેને આભારી છે. માણસમાં કામનો શોખ અને
આવડત આવે તો કામ જોઈને ફૂદી જ પડવાનું
મન થાય. આપણે માટે કોઈ કામ કરી આપે
તેમાં ખીજ ઉપર ફાવ્યાનો આનંદ નહિ, પણ
ખીજ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો તેની શરમ
ઉત્પન્ન થાય. આવી રીતે સામાજિક વ્યવહાર
સુંદર અને સુખાવહ થાય તેની કેળવણી બાલ્યા-
વસ્થામાં ધરમાં ને શાળામાં મળે તેની ગોઠવણ
આ પદ્ધતિમાં આવે છે.

જુતાન ખીડવાં

બાળકને વહેલી તકે પોતાની મેળે કપડાં
ઉતારતું તેમ જ પહેરતું કરી દેવું જોઈએ. તે
માટે પ્રથમ તો કપડાંનાં જુતાન કે નાટી આગળ
રાખવાં જોઈએ, તેમ જ જુતાન ખીડવાં ઉઘાડવાં

હાલે એટલાં મોટાં રાખવાં લેખએ; નાદી પણ
બહુ જાડી નદિ બહુ જારીક નદિ એવી, ને
બાંધવા ઇડવામાં ફીક પડે એટલી લાંબી રાખવી
લેખએ.

બાળક ને જાડી વરસનું ચાપ ત્યારે તેને
કોઈ વાર વખત લેઈ જુતાન ખીડવાની કે ઉધા-
ડવાની ક્રિયા આસ્તેથી બતાવવી. આંગળાની દરેક
ક્રિયા સ્પષ્ટ ને ધીમે ધીમે નેમ જ બાળકનું ધ્યાન
જેંઝામ તેવી રીતે ચીપીને કરવી. જુતાનનું
આવઆ પછી નાદી બાંધવાનું બતાવવું. બધું
એક સાથે બતાવવાથી આવડે નહિ.

બાળક બધું એક સાથે મહણ કરતું નથી
એમ લાગે તો કટકે કટકે બતાવવું. નેમ કે જુતાન
ખીડવામાં બાળક માત્ર માજમાં જુતાન બરાલે ને
ખીંછ બાલુથી આપણે જેંઝા રાખીએ. નાદી
બાંધવામાં પ્રથમ માત્ર નાદી જેંઝાને કેમ ઇડવી,
પછી પહેલી માંક કેમ વાળવી, પછી નીરગાંક
કેમ વાળવી ને પછી સરગાંક કેમ વાળવી, એ
બતાવી શકીએ.

બને તો મોન્ડીસોરી પદ્ધતિમાં વપરાતી
જુતાન ને નાદીની ફેમો મંગાવી તેના ઉપર એ
બધું બતાવવું.

જતાવ્યા પછી જાળકને જાતે મહેનત કરી
કાષ્ઠ મેળવવા છૂટું મૂકી દેવું.

જાને દિવસે ફરીથી આપણે બતાવવું.
બાળકને આવડે ત્યાં સુધી રોજ એકાદ વાર
ફરી બતાવવું.

કરી બતાવવું.
 બાળક પાસેથી પરાજી કરાવવું નહિ. "તને
 કેમ નથી આવડતું?" કે "આવડતું જોઈએ."
 વગેરે કહેવું નહિ. બાળક એ ક્રિયા એકે રમત
 તરીકે શીખે એ જરૂરનું છે.

તરીકે શીખે એ જરૂર છે.
જાણક ઝડ શીખી જાય એવો લોભ કે
હિતાવગ જરાએ રાખવા નહિ. એને સ્વાધીનતાને
રસ્તે દે.યો પછી આસ્તે આસ્તે પોતાને યોગ્ય
વખતે જાણક તે રસ્તે ચડશે જ.
જાણકે એ ક્રિયા

[illegible]

2433

[illegible]

લીટીમાં ચાલી શકતાં નથી. એક જાનથી ખીજ જાન મુખી જતું હોય તો તેઓ સીધી લીટીમાં જઈ શકતાં નથી, તેમ જ વયમાં વરતુંઓ પડી હોય તો તેઓ તારવીને જવા ધારતાં હોય તો પણ શરીર ઉપર ઓછો કાણુ હોવાથી ભટકાય છે. આપણે બાળકોને વઢીએ છીએ કે “લેકને કેમ નથી ચાલતું ?” “સીધું ચાલ. બાન વગરનું!” વગેરે. પરંતુ એમ કહેવાથી કે વડવાથી તેમનામાં યોગ્ય કાણુ આવતો નથી. ઉલટું વધારે ટાંકીએ તો તેઓ વધારે મૂંઝાય છે, ગભરાય છે ને વધારે વાકાચૂંકાં ચાલે છે. એને મારે રસતો તો એક જ છે, ને તે એ કે બાળકોને શરીરનું તોલન આવે તેવા ચાલવાના સાધનો તેમની આગળ મૂકવાં, તેનો ઉપયોગ તેમને બતાવવો અને પછી તેના ઉપર ચાલીને શરીરનોલન સાધવા તેમને છૂટાં મૂકવા.

એવા સાધનોમાં “જન”ના માપનું કાણું લાકડું આવે છે. ઘરની એ.સનીમાં કે રૂઢવામાં એ મજા રાખી કોઈ કોઈ વાર ખેને નેના ઉપર ચાલી બતાવતું. આપણે ચાલતી વખતે ૫૫ ૫ એ દર્શાવે ચાલતું. પડી બાળકોને ચાલવની બહુ મજા કરી આપણે ત્યાંથી નીકળી જતું. બાળક આવું

પરંતુ એ બધું ચાલવાનાં શોખીન બાળકો પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે. બાળકોને જે કાંઈ કહેવા જશે કે “તમે કેમ નથી ચાલતાં ? તમે ચાલો, તમે ચાલો.” તો જરૂર પડવાનાં. અકસ્માતો વારંવાર થશે. ‘ચાલો’ જ એવો આગ્રહ ન હોય તેમ જ ચાલવાની બંધી ન હોય તેથી બાળકો સ્વેચ્છાએ ચાલી ચાલીને શરીર સમતોલ કરે છે.

આ સાધન પણ ચાલવાની ઉત્તમતા કેળવવા માટે સારું છે. બેશક, મુખર્ધ જેવા શહેરમાં એથે પાંચમે માળે આવા પ્રયોગો ન જ હોઈ શકે. સામાન્યતઃ આપણે જેટલા એછા વચ્ચે પડીએ ને જેટલું એછું ધ્યાન આપીએ તેટલું ચાલવાનું કામ સારી રીતે ચાલવું દેખાશે.

મુપડી સાવરણી

મોન્ડીસોરી બાળશાળામાં વપરાતાં સ.મા શ્રુક શ્રવનની તાલીમ આપનારા સાધનોમાંથી મુપડી સાવરણીનું સાધન દરેક ઘરમાં સંદેશાદયી રાખી શકાય એવું છે.

બાળકના ગણાતા ખૂણામાં જે ખાલીએ પર એક નાની ટીનની મુપડી અને એક સ.વ-

રત્ન દીંગાડી દષ્ટએ તો બાળકના જીવનમાં એક સાચા દર્પની કાશુ જોઈ સકીશું.

સુપરી સાવરણીનું કામ અસંત બાલક્રિય નીવડ્યું છે. આપણે ધરમાં પણ બાળકને મોટી સાવરણી લઈને વાળવાનો પ્રયત્ન કરવું ધણી વાર જોઈએ છીએ. પણ સાવરણી મોટી હોવાથી તે તેને કાવતી નથી. વળી વાળવાના કામનો તેને પરવાનો પણ હોતો નથી. મોટે ભાગે બાળકને તેમાંથી અટકાવવામાં આવે છે અથવા તો તે તરફ દુર્લક્ષ કરી તેને તે કરવા દેવામાં આવે છે.

બીરી રીતે એ કામ હિત્તેજન આપવા જેવું છે. એક તો સાવરણીથી કચરો બચાવર સુપરીમાં વાળાને ભેવાની ક્રિયામાં બાળક પોતાના હાથ પગના પ્રથા સ્નાયુઓ ઉપર કાશુ મેળવે છે એટલે શરીરના તોલનમાં અને હાથની કુસંગતા પ્રાપ્તિમાં એ ઉપયોગી છે; ને બીજો લાભ નામાં સ્વચ્છતાની અભિરુચિની સાથે સાથે રવાની આવડત પણ આવે છે તે છે. આપણા મામાં કામગીરી કટકીઓ અથવા બોર જાંજુના આ કે શીરડીના કૂચા કે બીજા કચરો આસપાસ ને હોય છે, ને તેમાં જ બાળકો રમતાં હોય ને મોટાંઓ દરતાં દરતાં હોય છે; તેથી તેવા

રજી દીંગાડી દધએ તો બાળકના જીવનમાં એક સાચા દર્પની કાણુ નેર્ધ ચકીશું.

સુપડી સાવરણીનું કામ અસંત બાલત્રિય નીવડયું છે. આપણે ઘરમાં પણ બાળકને મોટી સાવરણી લઈને વાળવાનો પ્રયત્ન કરતું ધણી વાર નોંધએ છીએ. પણ સાવરણી મોટી હોવાથી તે તેને ફાવતી નથી. વળી વાળવાના કામનો તેને પરવાનો પણ હોતો નથી. મોટે ભાગે બાળકને તેમાંથી અટકાવવામાં આવે છે અથવા તો તે તરફ દુર્લક્ષ કરી તેને તે કરવા દેવામાં આવે છે.

ખરી રીતે એ કામ ઉત્તેજન આપવા નેતું છે. એક તો સાવરણીથી કચરો બરાબર સુપડીમાં વાળીને લેવાની ક્રિયામાં બાળક પોતાના હાથ પગના ધણા રનાયુઓ ઉપર કાણુ મેળવે છે એટલે શરીરના તોલનમાં અને હાથની કુશળતા સાધવામાં એ ઉપયોગી છે; ને બીજો લાભ તેનામાં સ્વચ્છતાની અભિરુચિની સાથે સાફ કરવાની આવડત પણ આવે છે તે છે. આપણાં ઘરોમાં કાગળની કટકીઓ અથવા બોર નાંજુના ફળાઆ કે સોરડીના ફૂલા કે બીજા કચરો આસપાસ પડ્યો હોય છે, ને તેમાં જ બાળકો રમતાં હોય છે ને મોટાંઓ દરતાં ફરતાં હોય છે; તેથી તેવા

કચરાની સૂંગ તો શું, પણ તેનું જાન પણ ઘણી વાર બાળકોને હોતું નથી. વળી ધારો કે કોઈને જાન હોય તો પણ તે કેમ કરી તરત દૂર થાય તેની તેમને માહિતી કે આવડત હોતી નથી. સુપડી સાવરણીના પ્રવેશથી આ બધી બાબતો એક્ટી સાથે સંધાય છે.

સુપડાના ઘાટની નાની દીનની સુપડી કરાવી તેના ઉપર ઘોળો અથવા આછો ભૂરો એનેમલ રંગ દેવો, એટલે સુપડીને સાફ કરીને રાખવાનું સહેલું થાય છે. આંખને એવી સુપડી વધારે ગમે પણ છે. સાવરણી જૈન લોકો વાપરે છે તેવી મળે તો વધારે સારી. ન મળે તો નાની ધંટી વાળવાની આવે છે તે હોય તો પણ ચાલે.

સુપડી સાવરણી સાથે એક ત્રીજું સાધન ખાસ જરૂરનું છે તે કચરો નાખવાનો ડબ્બો. બાળક ધરતો કચરો વાળીને આંગણામાં કે શેરીમાં નાખે તેનો કશો અર્થ નથી. ઓશરીમાં કે પગથિયાં પાસે કે બીજી સગવડવાળી જગ્યાએ એકાદ ટોપલી કે જૂનો ગ્લાસલેટનો ડબ્બો નક્કો; અને વાળેલો કચરો હમેશા તેમાં જ નાખાય તેનું ધરનાં મોટાંઓએ પણ ધ્યાન રાખવું.

સાધનો એકઠાં થયા પછી તેનો વપરાશ એક બે વાર બાળકને બતાવવો જોઈએ. બતાવવામાં વધારે બોલવાની જરૂર હોતી નથી. ‘ જો હું કચરો વાળું છું ’ એમ કહી ધીમે ધીમે બાળકને વાળવાની, કચરો. સુપડીમાં ભેવાની ને પછી સુપડીનો કચરો ટોપણી કે ડબ્બામાં. નાખી આવવાની ક્રિયા કરવી ને પછી બાળકને છૂટું મૂકવું. બાળક વાળવા લાગે ત્યારે આમ નહિ ને તેમ નહિ એવું જરાએ કહેવું નહિ. સાધનનો દુરુપયોગ એટલે સુપડી માથે મૂકવી કે સાવરળી મોઢામાં નાખવી, વગેરે ચતુર હોય તો અટકાવવું; પણ બાળક વાળવાની ક્રિયામાં હોય ત્યાં સુધી વચ્ચે પડવાની જરાએ જરૂર નથી. બાળકે દિવસે જરૂર જણાય તો ફરી વાર આપણે સરસ વાળા બનાવીને જોઈ શકે તે વધારે કાર્ય કરી બતાવવું.

એ કામ અઢી ત્રણ વરસના બાળકને બતાવી શકાય. બાળક તેના હિપર કેટલી એકાગ્રતાથી ને કેટલા વખત મંદી પડે છે તે જોઈને આપણે આશ્ચર્ય પામશું. બાળકની એકાગ્રતાનો અંગ બનતા સુધી ન કરવો.

એ કામ બતાવની વખતે બાળકથી બહુ સારુ ધરો ને ધરો કચરો વળાઈ જશે એવી

આશા કે ઇચ્છા ન રાખવી. બાળકના પ્રયત્નની તેમાં કિંમત આંકવાની છે. ઘણી વાર આરંભમાં કચરો વળાવાને બદલે ચારે કેાર વધારે ફેલાએલો દેખાશે. તેથી અસંતુષ્ટ થવાની જરૂર નથી. પાછળથી આપણે તેને ઠપકો આપ્યા વગર સાફ કરી નાખવું.

આરંભમાં બાળકને ઝીણી ધૂળ કે એવો કચરો વાળવાનું ફાવતું નથી, પણ ન્યાં મોટો કચરો હોય-જેમ કે ખોરના ઠળીઆ કે શાક સુધારાએલો કચરો કે કાગળના ડૂંચા હોય તે લેવો ફાવે છે. એવો કચરો સ્વાભાવિક રીતે પડેલો ન હોય તે. આશરીને એકાદ ખૂણે થોડી જાડી રેતી કે કાગળનો કચરો પાથરી રાખીને તે વાળવા બાળકને છૂટું મૂકવું. વાળવાના કામ પછી દમેશ મુપટી સાવરણી તેની ખીણીએ જાય તે પણ જોવાનું છે. કામ પછી સાધનો ન્યાં ત્યાં રખડે છે અથવા રમત પછી રમટડાં રખડતાં હોય છે એ અણધરપણું. તરફ પ્રથમથી જ ધ્યાન આપીએ તે તે બાળકના સુધડતાની ટેવો પ્રારંભવા ન પડે છે. વારંવાર ટોકવાયા એ ટેવ ન રચવા નથી, પણ નહિલે જ દિવસે આપણે નાંખવા આ બધું સુધા દ.મ બરાબર બતાવવું

જોઈએ. અને બીજે દિવસે કામ સર થાય તે પહેલાં જ દરી દેવું જોઈએ કે “ વાળ્યા પછી મુપટી સાવરણી ખીલી ઉપર ” કેદાગ બાળક બૂલી જાય તો દરી એક વાર કહેવું: “ મુપટી સાવરણી ખીલી ઉપર. ”

શિક્ષણના સાધનોમાં પાટીને પૂજનીય અને વિદ્વાનું ચિન્હ ગણવામાં આવેલ છે. પણ મુપટી સાવરણીનું સાધન બાલશિક્ષણમાં સૌથી પહેલાં આવતું હોવાથી અને બીજી પણ અનેક રીતે તે આપણા સંસારજીવનનું મુખ ચિન્હ હોવાથી તેને પૂજનીય ગણવું જોઈએ. તેને ચાંદસો થાય કે આદરભાવ સાથે ગંધ પુષ્પ ચડે તો જરાપે ખોટું નથી. બાળજીવનને તો તે એક આધી-વાંદ રૂપ જ છે.

દામ ધોવા

મુપટી સાવરણી ને કચરાના ડાંગની પાછળ જ દામ ધોવાના સાધનો આવે છે. કચરા ચાક કરવાની સાથે જ ધોવાની જાત પરત્વેની સાદમૂઝી આવવી જોઈએ.

આપણા ઘરની ગંદગી આપણે જાને જ સાર દરી થઈએ એ વસ્તુની સાથે જ સાકમુક રૂપે પછી જાતે સ્વચ્છ ઘઠ જવાની વાત બાળકોને

બનાવવી જોઈએ. આથી ધોળાં કપડાં પહેરનારાંઓ
 ગંદકી સાફ ન કરી શકે એવો સમાજમા આજે
 જે પ્રચલિત ખોટો જીમ છે તે નીકળે તેની
 સાથે જ ગંદકી સાફ કરનાર તો મેલાં જ હોય એ
 જીમ પણ દૂર થાય. જુઓ આપણો ઉજળાઆત
 વર્ષ તેમજ આપણા ભંગી, આપણા કામવાળા,
 વગેરે. આપણે પહેલેથી એવી જ ટેવ પાડવી
 જોઈએ કે ઘરમાં ગંદકી દેખાય તો જુગત તે
 જાતે સાફ કરી નખાય; ને આવી સંસ્કૃત પછી
 નાથ, પગ, મોઢું કે આજુ શરીર જગત દેખાય
 પ્રમાણે ધોઈને જાતે સાફ થયા.

[illegible]

Phragmites australis, *Spartina patens*, *Spartina alterniflora*, *Cyperus tenuiflorus*, *Juncus roemerianus*

રમકડાંયે બનાવાય, બાગકામ પણ થાય, વાસણ હિટકવાનું કે ધર વાળવાનુંયે થાય ને રેતીમાં ફળા કરવાનું કે ફદલા મારવાનુંયે થાય. ને દાય પગ મેજા થાય તો ઘોઘને સાફ પણ કરાય. આ રસ્તો ખરો છે. એક બાલુથી એટલું અણુપડપણું ને અસંસ્કારિતા કે ગંદાપણું સામે જ નદિ કે દેખાય જ નદિ, ને બીજી બાલુએ સ્વચ્છતાની એટલી બધી ગુલામી હોય કે પ્રવૃત્તિ માત્રમાંથી નિવૃત્ત જ થઈને પથરા જેમ બેસવું પડે, એ બન્ને વસ્તુ બાલવિકાસમાં દાનિ પહોંચાડનાર જ છે. બાળકમાં ગંદકીની સુગ આવવી જ જોઈએ. પણ તેની સાથે જ ગંદકી સાફ કરવાની સુગ જતી જોઈએ. ધૂળ માટીમાં કામ કરવાની કે રમત રમવાનીયે તાકાત આવવી જોઈએ; ને પરિણામે દાય પગ મેજા થાય તો ઘોઘને સાફ થવાનીયે તાકાત આવવી જોઈએ.

દાય ઘોવાનાં સાધનોમાં એક નાની બાલદી, કળશો અથવા વાટકો, સાણુ અથવા અરીદાં કે ચિકાખાઈનું પાણી ને દાય પગ લૂછવા માટે લુગડાના કટકાઓ. એટલી વસ્તુની જરૂર છે. બાલદી ને કળશો હોય તો બીજાએ દાય ઘોવસવવાની જરૂર પડે છે પણ એકાદ નાનું ટીપ ને તેને નળ

દેશ નો જાગૃક મનને જ લાયક પગ મોટું થોડને
ચાલ થઈ રોકે છે.

પ્રારંભમાં હાથ કેમ ધોવાય તેની સમગ્ર
ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે આગળ આગળ આપણે કરી
જતાવવી. ક્રિયામાં હાથ કેમ પલાળવા, સાણુ કેમ
ધસવો, પછી બધી આંગળીઓ ને હાથની
પાછળની બાજુ વગેરે બધું કેમ ધોવું વગેરે
ક્રિયાઓ સ્પષ્ટ ને બાળકનું બ્યાન ખેંચીને કરવી.
હાથ ધોયા પછી દુધાદથી આંગળીએ આગળ
અને નખ વગેરે બધું ધીમે ધીમે બુઝીને આગળને
જતાવવું. પોતાના સ્વચ્છ હાથ પાત્ર તેને જતાવવા.

[illegible]

ધરમાં પાણી પાણી ન થાય વગેરે બાબતોનો બદોબસત જરાક વિચાર કરી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કરી લેવો. અવલોકનથી નક્કી કરવું કે બાળક દાઘ ઘોતાં શીખે છે કે કોઈ બીજો જ રસ્તે ચડ્યું છે? દાઘ ઘોતાં શીખવાની ગરજ સર્વા પછી દાઘ ઘોવાનાં સાધનો કાઢી નાખી જરૂરને વખતે જ નીચે મૂકવાની વ્યવસ્થા કરવી. સાધન મૂકીએ ત્યારે તે સાધનનો ધારેલો જ ઉપયોગ થાય એ જરૂરનું હોય છે, મારે પાણીની બીજી રમતો કે સાણુની રમતો વગેરે દાઘ ઘોવાનાં સાધનો સાથે ન ચડવી લેવાય. દાઘ ઘોવાનાં સાધનો સાથે તો દાઘ મેંઠાં ઘોઈને જાતે સાફ થવાની ક્રિયાઓ જ જોડાએલી હોય. બીજો વખતે સાણુની રમતો સકય હોય તો બાળક બસે કરે, પણ આ સાધનોથી તો નહિ જ.

દાઘ ઘોવાનું કહ્યું તેમ જ પગ, આંખ, નાક, મોઢું, ઘાંત વગેરે બધું સાફ કરવાની બાબતમાં સમજાવું.

દાઘ પગ ઘોવાના પ્રસંગો પણ નહીં કરી દેવા જોઈએ; જેમ કે અ.વગરથી સ્નાનમુક દેવી લીધા પછી દાઘ ઘોવાનું દેવ જ. ધૂળની રમતો પછી, જમવા જતા પહેલાં, જમ્યા પછી

હોય તો બાળક જાતે જ હાથ પગ મોઢું ઘોળને સાફ થઈ શકે છે.

પ્રારંભમાં હાથ કેમ ધોવાય તેની સમગ્ર ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે બાળક આગળ આપણે કરી બતાવવી. ક્રિયામાં હાથ કેમ પલાળવા, સાબુ કેમ ધસવો, પછી બધી આંગળીઓ ને હાથની પાછળની બાજુ વગેરે બધું કેમ ધોવું વગેરે ક્રિયાઓ સ્પષ્ટ ને બાળકનું ધ્યાન ખેંચીને કરવી. હાથ ધોયા પછી ટુવાલથી આંગળીએ આંગળી અને નખ વગેરે બધું ધીમે ધીમે લૂછીને બાળકને બતાવવું. પોતાના સ્વચ્છ હાથ પણ તેને બતાવવા.

પછી બાળકને હાથ ધોવા છૂટું મૂકવું. આપણી બધી ક્રિયાઓ તેના ધ્યાનમાં આવે ત્યાં સુધી રોજ તે ક્રિયાઓ આપણે કરી બતાવવી, પરંતુ તે ધોતું હોય ત્યારે ટોકવું નહિ. બાળક બહુ નાતું હોય ને તેના હાથ જાતે ધોયા પછી સ્વચ્છ ન થયા હોય તો પાછળથી આપણે ધોઈ દેવા; પણ રોજ પ્રથમ તેને ધોવાની પ્રતી તક આપવી. અઢી ત્રણ વરસનું બાળક એ ક્રિયાઓ શીખી લેવા ખાતર દિવસમાં ઘણી વાર હાથ ધોવા લાગે છે. તે વખતે તેને તેમ કરવાની છૂટ આપવી. બેશક કપડાં ન પલ્લો, શરદી ન થાય,

ઘરમાં પાણી પાણી ન થાય વગેરે બાબતોનો બદોખરત જરાક વિચાર કરી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કરી લેવો. અવલોકનથી નક્કો કરવું કે બાળક દાય ધોતાં સીખે છે કે કોઈ બીજો જ રસ્તો ચડ્યું છે? દાય ધોતાં શીખવાની ગરજ સર્પા પછી દાય ધોવાનાં સાધનો કાઢી નાખી જરૂરને વખતે જ નીચે મૂકવાની વ્યવસ્થા કરવી. સાધન મૂકીએ ત્યારે તે સાધનનો ધારેલો જ ઉપયોગ થાય એ જરૂરનું હોય છે, મારે પાણીની બીજી રમતો કે સાણુની રમતો વગેરે દાય ધોવાનાં સાધનો સાથે ન ચડવી લેવાય. દાય ધોવાનાં સાધનો સાથે તો દાય મ્હેં ધોઈને જાતે સાફ થવાની ક્રિયાઓ જ જોડાએલી હોય. બીજો વખતે સાણુની રમતો શક્ય હોય તો બાળક બસે કરે, પણ આ સાધનોથી તો નહિ જ.

દાય ધોવાનું કહ્યું તેમ જ પગ, આંખ, નાક, મોઢું, ઘાંત વગેરે બધું સાફ કરવાની બાબતમાં સમજવું.

દાય પગ ધોવાના પ્રસંગો પણ નહીં કરી દેવા જોઈએ; જેમ કે સાવરણીથી સાફમૂક કરી લીધા પછી દાય ધોવાનું હોય જ. ધૂળની રમતો પછી, જમવા જતા પહેલાં, જમ્યા પછી

ધરમાં પાણી પાણી ન થાય વગેરે બાબતોનેા જાદોખરત જરાક વિચાર કરી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કરી લેવો. અવલોકનથી નહીં કરવું કે બાળક દાય ધોતાં શીખે છે કે કેમ બીજે જ રસ્તે ચડ્યું છે ? દાય ધોતાં શીખવાની મરજ સર્વા પછી દાય ધોવાનાં સાધનો કાઢી નાખી જરૂરને વખતે જ નીચે મુકવાની વ્યવસ્થા કરવી. સાધન મૂકીએ ત્યારે તે સાધનનો ધારેલો જ ઉપયોગ થાય એ જરૂરનું હોય છે, માટે પાણીની બીજી રમતો કે સાણુની રમતો વગેરે દાય ધોવાનાં સાધનો સાથે ન ચલવી લેવાય. દાય ધોવાનાં સાધનો સાથે તો દાય મેંદાં ધોઈને બત્રે સાદ થવાની ક્રિયાએ જ જોડાએલી હોય. બીજે વખતે સાણુની રમતો શક્ય હોય તો બાળક બસે કરે, પણ આ સાધનોથી તો નાંદ જ.

દાય ધોવાનું કહ્યું તેમ જ પત્ર, આંખ, નાક, મેંદું, ઘાન વગેરે બધું સાક કરવાની બાબતમાં સમજવું.

દાય પત્ર ધોવાના પ્રસંગે: પત્ર નહીં કરી દેવા જોઈએ; જેમ કે સ.વગ્ગીથી સારમું કરી લીધા પછી દાય ધોવાનું દેવ જ. ધૂળની રમતો પછી, જમ્યા જતા પહેલાં, જમ્યા પછી

ને કાંઈ પણ ખાવું હોય તે પહેલાં હાથ ધોવાની ટેવ જરૂરની છે. વળી બહાર જઈ આવ્યા પછી હાથ પગ ધોઈને ધરમાં આવવું, સૂતા પહેલાં હાથ પગ ધોઈને પથારીમાં જવું, વગેરે બાબતો પણ દાખલ કરી શકાય.

વાત નાની છે પણ તેની પાછળ સારી પેઠે મહેનત લેવી પડે છે; ને મહેનત લઈ તે સાધ્ય કરવા જેટલી મહત્ત્વની તો છે જ

મોટા પાયા ઉપર સાફસૂફ

આપણે ઉપર સુપડી સાવરણીની વાત કરી ગયાં છીએ. સાફસૂફના કામમાં બાળકો થોડા દિવસ પલોટાયા પછી એમને મોટા પાયા ઉપરની સાફસૂફ બતાવી શકાય. ધરનાં બારી બારણાં, ભીંતો વગેરેની સાફસૂફ એની આંદર આવે. ટેબલ ખુરશીઓ વગેરે લાકડાનો સામાન હોય તો બીના લૂગડાથી ઝૂંઝી નાખવો અથવા બહાર ઉપાડી જઈ ધોઈને સાફ કરવો, વગેરે કામો પણ બતાવી શકાય. મોટી સાવરણી લઈ આંતર આરંડા વાળવો, આશરો કે આગણું સાફ કરવું વગેરે પણ થઈ શકે.

એક રીતે સામાન ઝૂંઝવાની સાફસૂફ નાના

પાપા ઉપર સુપડી સાવરણીની સાથે જ સરૂ થઈ
 રહે. અહીં ત્રણ વરસના બાળકના હાથમાં એક
 લૂગડાનો કટકો આપી નાની નાની નીચેની
 વસ્તુઓ લૂગડાનું બતાવીએ તો બાળક પોતાની
 શક્તિ પ્રમાણે તે કરે છે. ને બહુ જ નાની ઉંમરે
 દેહચ તેનાથી બરાબર સાફ ન થાય તો પણ
 રેબસ ખુરશી ઉપર કે ટીંગાડેલા ફોટા ઉપર
 ફેટલી ધૂળ બેસે છે, ને બેઠી હોય તો તે સાફ
 કરવી જોઈએ, એ વાત તો તેના ધ્યાનમાં આવે
 જ છે. આપણે પાશ્ચાત્યના વાંદરા અનુકરણમાં
 ઘરમાં આફ અરથું ફર્નિચર ભરી દેવાનું તો
 શીખ્યાં છીએ, પણ તેની સાથે જ તેને ગોઠવવાની
 કળા શીખ્યાં નથી, કે તેને સાચવવાની ને સાફ રાખ-
 વાની જરૂરીઆત આપણે જોઈ નથી. રેબસ ખુરશી
 ઉપર ફેટલીયે ધૂળ હોય તો બેસનારનાં કપડાંથી જ તે
 વગાય એવી આપણી યોજના છે ! જૂના જમાના
 પ્રમાણે બેઠક તો કોઈક જ રાખતું હશે ને રાખતું
 હોય ત્યાં પણ ધૂળની બાબતમાં બેદરકારી તો
 દેખાશે જ. બાળકનું ધ્યાન આવી બાબતો તરફ
 નાનપણથી જ બેંચનું ને તે કેમ સાફ થાય તે
 બતાવતું તો આજે આપણે જો જોતાં જ નથી,
 જોતાં હોઈએ તો શું કર્યું તે બતાવતાં નથી,

ને જાણતાં હોયએ તો ઝટ કરી નાખવાની શક્તિ
ધરાવતાં નથી, એવી સ્થિતિ આવતી પેઢીની
રહેશે નહિ.

મોટા પાપા ઉપરની સાક્ષર આઠ આઠ
દિવસે દરવાનો શિવાજી રાખીએ ને તેમાં બાળકોને
પૂરતો ભાગ લેવા દઈએ તો તેઓ ઘર સાક
રાખવાનો શાખ કેળવનાં થશે ને પોતાનો શાખ
પૂરો પાડવાની આવડતવાળાં પણ થશે. આમા
ખૂણે ખાંચરેથી બાવાં પાડવાં, બારીબારણા
પાણીથી અથવા તેલ અને પાણીથી સાક કરવા,
ફાટાની પાછળની ધૂળ ઝાટકવી તેમ જ બધું
ફર્નિચર અને જમાનની સાક્ષર બતાવવાની
ઉત્તમ રીત તે. ને કે.મ આપણે જાને થામે
ધીમે કરી બતાવવું તે છે. એક સાથે અનેક
કામે પહેલેથી જ દ.ખત કરવા નહિ, પણ એક
એક નવું વધે રત. જતું. જેમ કે પહેલે રાંચવા
કે જ ૧૧ ના એ પ.૨ એકલા જ ના પાડવાનું
કરવું બાકી એક ૧.૩૧ જ ના ૧ રીતે જ રાંચવા
સાક્ષર કેળવી શકાય. એમ જાન થામ અનાક
જમાનની સાક્ષર ના.કે.વ. બાળકે ૧૧
નહી શકે.

અમારું બાળક દ.ખતની રીત એકલા જ કે

તેમની સક્તિ અદાર કે તેમની ધીરજ ખૂટે ને કંટાળેા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં મુઘી કોઈ વાર તાણવું નહિ. સાદુસુદુ વાતાવરણ ઉભું કરીને જ આપણે બાળકોને શોખથી તેમાં ભાગ લેતા કરી શકશું.

કોઈ પણ સાદુસુદુ પછી હાય પણ ઘોષને બને સાદુ ને વ્યવસ્થિત થઈ જવાનું બતાવવાનું કદિ બૂઝવું ન જ જોઈએ. બડાં ને ગંદાં કામો કરવા છતાં પોતે તો સ્વચ્છ, સંસ્કારી ને સુધડ જ રહેવું જોઈએ એ વાત ઉપર આપણે જોડલો બાર મૂકીશું તેટલો આજે ઓછો જ છે.

પીરસણ

ડૉ. મોન્ડીસોરીએ પોતાની બાળસાળામાં જે કેટલાએક અજબ જેવા ફેરફારો કર્યા છે, તેમાંથી એક એ છે કે તેણે સાળાને બાલગૃહ બનાવી દીધું. જેમ પરમાં બાળકો રમે, દૂદે, ફેરે દરે, ખાપ પીએ, સુવે તેમ જ બધી પ્રવૃત્તિઓ તેટલી જ સ્વાભાવિકતાથી બાળસાળામાં થાય એવી યોજના તેણે રાખી. તેથી જ મોન્ડીસોરી સાળાની કેટલીએક પ્રવૃત્તિઓ તે કેવળ પડની પ્રવૃત્તિઓ ગણી શકાય એવી છે.

• મોન્ડીસોરી સાળામાં બાળકોને એક વખ-

લીધાં કોઇ વાર ન લૂછ્યાં, કોઇ વાર વાસણો ખખ-
ડાટ વગર મૂક્યાં કોઇ વાર એમ ને એમ પછાડ્યાં,
એવું જે જે કરશું તે તે બાળકો કરવાનાં છે.
મારે પ્રથમ જન્મવાની તૈયારીમાં કે પીરસનામાં જે
કેટલીએક બાબતો આવે છે તે હમેશ તે જ ક્રમમાં
થાય એની સંભાળ રાખવી જોઈએ. બેદરકારીને
લીધે અપવાદ ન બને; પણ બહારગામ જવાને
વગેરે ખાસ કારણે એમાંથી કાર્યક્રમ ઘટે તે કારણો
બાળકને સમજાવી દેવાય.

બીજું, બધું કામ બાળક આગળ પહેલેથી
આપણે સુઘડતાથી કરી બતાવવું ને તે તરફ
બાળકનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું. જેમ કે વાટકો
નીચે મૂકવો હોય અથવા ખાલામાં ખાદ્ય મૂકવા
હોય તો તે વિશેષ ખખડાટ કે ધમપછાડ વગર
જ થાય એમ આપણે ખાતે ચીપીને બાળકને કરી
બતાવવું. આપણે વાટકો કેમ મૂક્યો તે તરફ જો
બાળકનું ધ્યાન ન ગયું હોય તો તેને કહેવું:
“ જો હું વાટકો નહું છું; અવાજ થાય છે ?
તો સાંભળ.” પછી તેને કહેવું: “ હો, તું મૂક
તેદરમિયાન સાંભળતો કે અવાજ થાય છે કે
નહિ. ”

બાળકને બતાવ્યા પછી ફરી વાર તે ખખ-

હાલથી મૂકે તો કદાપિ યોગ્યું તો નહિ જ.
 “અવાજ કેમ કર્યો ? તને શું કહ્યું હતું ?
 બરાબર કેમ નથી કરતો ?” વગેરે વાક્યો કદિ
 ન વાપરવાં. બાળકને ફરી ફરીથી તે ક્રિયા બતા-
 વવી; ને છતાં બાળક તે ન કરતું હોય તો તેનું
 કારણ શોધી કાઢતું જોઈએ. કદાચ બાળકના
 સ્નાયુઓ તેને મારે હજી લાયક થયા ન હોય તો
 તે કામ તેની આગળ ધરવાનું બંધ કરી તે
 પહેલાંની ને વધારે સાદી બાજતો તેની પાસે
 ફરીથી ધરવી. કદાચ માંદગી વગેરેને લીધે તેનામાં
 તાત્કાલિક અસક્તિ આવી હોય તો અમુક મુશ્કે
 મુશ્કે કામ બંધ રાખવું. કદાચ ઘરમાં બીજાં બધાં
 ને આપણે પોતે પણ બીજે વખતે ધમપહાડ
 જ કરતાં હોઈએ ને તેથી બાળકને આપણે બતાવીએ
 નેમાં મદદ ન લાગતું હોય; અથવા આવડતું
 હોવા છતાં બાળક બેદરકારીથી અથવા જાતી
 જોઈને આપણી સામે થવા ખાતર પણ બખડાડ
 કરતું હોય. તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ આપણે તેની
 પાસેથી કામ કરાવતાં હોઈએ અથવા બરાબર
 અભિમુખ થવા પહેલાં કરાવતાં હોઈએ તો
 પણ બાળક ખપ્પી વડે સામે થઈ જાય. અથવા
 બીજી કેઈ બાબતમાં તેને વંધા પડ્યો હોય તો.

પણ બાળક સામે સાથ. આવે વખતે એ કામ
છોડી જ દેતાં વેતનમાં ને વાંધા ક્યાં પડ્યો છે
તેનો ઉપાય શોધી લેવો વેતનમાં. બેદરકારી હોય
તો તેનું કારણ પણ શોધવું વેતનમાં.

ઉપર કહ્યું તેમ ઘરનાં બીજાંઓની બેદરકારીને લીધે બાળક પણ બેદરકાર બને છે. એમ નહિ
તો કેટલાંએક બાળકોને એવી ટેવ પડી ગયેલી
હોય છે: ખાસ કરી શ્રીમંતનાં બાળકોને વસ્તુ
ત્યાં ત્યાં નાખી દેરી, જેમ તેમ મુકવી વગેરે
એટલું સ્વાભાવિક બની જાય છે કે તેમને એવી
વાત સાવ મામુલી લાગે છે. “ હવે હીરલો આવીને
લઈ લેશે બધું. ” “ કો’ક કરી દેશે. ” એવી
મનઃસ્થિતિને લઈને પણ બાળક આ બધાં કામો-
ની પાછળ રહેલી મજા પકડી શકતાં નથી ને
તેનાથી વંચિત રહે છે. મા કે બાપ કે માશી
કે કોઈની પોતાના ઉપર ખાસ મહેરબાની છે ને
પોતે જે કરશે તે ચાલવાનું જ છે એવી મનઃ-
સ્થિતિ પણ બેદરકારી આણે છે.

બાળક પાસેથી ધરમાં કામો લેતી વખતે આવાં
ઘણાં સૂક્ષ્મ કારણો આડે આવવાનાં છે. શાળામાં
આવી બાળકમાં મુશ્કેલીઓ કાંઈક ઓછી આવે
છે, કારણ કે ત્યાં બાળકો વધારે હોવાથી એકાદું

બાળક બધાંથી છૂટાં પડવાનું મોટે ભાગે પસંદ કરતું નથી. તેમ જ શાળા જૂની હોય તો અમુક વાતાવરણ ને રીતભાત બંધાર્થ જ જાણ છે કે જેને લીધે ત્યાં તો બાળક તેની અંદર ગોઠવાઈ જ જાય છે. વળી શિક્ષક સાથેનો સંબંધ કાંઈક દૂરનો હોવાથી પોતાની બા કે મોટી મા આગળ કરવાની દડો તે ધર માટે જ રાખે છે. અથવા બા કે બાપા આગળ ચલી દડો માટે જે અનુકૂળ વાતાવરણ મળે છે તેનો શિક્ષક અભાવ જ રાખે છે.

ધરમાં વધારે બાળકો હોય તો તેમને કામના વિભાગ પાટી વારાફરતી તે બદલાય એમ ગોઠવી આપી શકાય. જેમ કે એક જણ વાળાને પાટલા મૂકે, બીજું થાળા વાટકા લે ને પાણી ભરે, ત્રીજું પીરસે. ધરમાં તો નાનાં મોટાં બાળકો હોય છે તેથી સહેલું કામ નાનકે ને અપરું કામ મોટાને એમ પણ આપી શકાય. માત્ર નાનું અપરું કામને માટે કેાઈ દિવસ લાવક થાય જ નહિ, દરેક નાનું જ ગણાય, એમ ન અને તેની સંભાળ રાખવી પડે.

જમ્યા પછીની સાદમુદ્ર

બાળકોને જેમ આપણે અમુક દર સુધી ખીસવાનું કામ સોંપી શકીએ તેમ જમ્યા પછીની

સાદ્રસદ્રમાં પણ તેઓ સારી રીતે ભાગ લઇ શકે છે. નાસ્તા કે દૂધ જેવું ખાણું હોય ત્યારે તે પોતાનાં વાસણો ધોઇ ધસીને સાદ્ર કરવાનું કામ પણ તેમને સોંપી શકાય. રીતસરના જમણ પછીનાં વાસણો ઉટકવાં જરા અધરાં છે. છતાં તેમાંયે થાળા વાટકા ઉપાડીને ખાળમાં મૂકવા, જમીન ઉપર ભાત શાક ડાળ વગેરે જે વેરાયું હોય તે ઉપાડી લેવું, પાટલા ઉપાડવા વગેરે કામો ખાળકોને જરૂર સોંપી શકાય. આગળ પાછળનો જરાએ વિચાર કર્યા વગર જમીને ઉભા થઇ જવાની ટેવ બહુ જ બેદરકારીભરી ગણાય. છતાં આપણે ખાળકને “ થઇ જા ઉભું. ” એમ જ કહીએ છીએ. તેના કરતાં પોતપોતાનું એકું ઉપાડીને થાળા વાટકા ઉપાડવાની રીત સહેલાઇથી દાખલ કરી શકાય. ખાળક પોતાની શક્તિ ને આવડત ઉપરાતનું કરવા માગે ને આપણા કામમાં આડે આવે એ આપણે ન ચલાવી લઇએ. અ.વે વખતે ‘ ના. ’ પણ પાડીએ. પણ બનતા સુધી ‘ ના ’ પાડીએ ને પહેલા વિચ.ગી તે લેવું જ કે કે.છ ગીને ખાળકને ‘ હા ’ પડ.વ એવું છે ! ખાળક પરત્વે ‘ હા. ના. ’ નો અનુભવ એવો છે કે “ બેન, આ બધા વાસણો ઉટકવા

લઈ જતી નહિ.” એમ કહેવા કરતાં “ જો, જ તારે આ પાણી પીવાના પ્યાલા ઉટકવાના છે, તેટલા બહાર લઈ જા. આ રહી રાખ ને આ બાલ-દીમાં પાણી છે. ” એમ શું લઈ જવું તે ચોક્કસ બનાવવાથી શું ન લઈ જવું તે એની મેળે જુદું પડે છે. છતાં બાળક દકારાત્મક કહેવું ખુશીથી માને છે ને નકારાત્મક માનવા નાખુશ હોય છે.

બાળકને કામ સોંપતી વખતે એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની તે એ કે બાળક પશુ અધું કરવા જાય ને જેવું તેવું કરે તે પસંદ ન કરવું; ઘોડું કરે પશુ તેને આખર સુધી પહોંચાડે તે ઇચ્છવા જોઈએ છે. બાળક વાસણોનો એક ખડકસો લઈને બેસે એટલે જેવું તેવું ઉટકે ને ચારે કોર રાખ રાખ કરીને ઉશું મઈ જાય એ સંભવિત છે; કેમ કે આટલાં બધાં વાસણો ઉટકવાં તેની શક્તિ બહારની જ વાત છે. તેના કરતાં બે પાણીના પ્યાલા લે, ઉટકે, ધુએ, જમ્યા ઉપર મૂકી દે, ઉટકેલી જમ્યા સાફ કરે, પોતાના હાથ બરાબર ધુએ, કપડાથી લૂછે ને કામ પૂરું થવાનો આનંદ ને વ્યવસ્થિતતા અનુભવે એ બાળકની દૃષ્ટિએ વધારે લાભકારક છે; ને આપણી દૃષ્ટિએ પણ તે આપણને ઓણું નડનારું છે.

આપણી સામાન્ય રીત એવી છે કે જાળકો પાંચ માત વરસનાં કે તેથીયે મોટાં થાય ત્યાં સુધી તેમને કામ સોંપવું નહિ; કરવા આવે તો “તને નહિ આવડે.” વગેરે કહીને વારવાં. ને છતાં પછી મોટી ઉંમરે તેઓ કામ કરે તેમ ઇચ્છવું, ને નથી કરતાં માટે તે વખતે નારાજ થવું.

જાળક કરવા માગે ત્યારે તેને લાયકત્વ કામ આપનાં રહેશે તો જણાશે કે ઘણી નાની ઉંમરે જાળક ધણું કામ કરી શકે છે. ને કામની આવડત મેળવવાની ને શોખ કેળવવાની ઉંમર તો એ જ છે. તે ઉંમરે આપણે નકામી શુભાવર્તી ન લેએ.

પ્રકરણ સાતમું

શાશ્વત રમતો

શારીરિક રમતો

દરે ધરમાં બાળકની શારીરિક કેળવણી વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

ડૉ. મોન્ડ્રીસોરી શાળામાં વગેરે ઠેકાણે ચામતી કસરતને એટલે ક્રિસને શારીરિક કેળવણીના સાધન તરીકે ઓળખવાની સાર 'ના' પાડે છે. એ કસરત સમૃદ્ધત ક્રિયા તથા હુકમને અનુસરવામાં ઉપયોગી હોય, પણ તે નાનાં બાળકોનાં હાડકાં મજબૂત કરવામાં કે સ્નાયુઓના બંધારણમાં મદદ કરતી નથી.

નાનાં એટલે કે અડી ત્રણ વરસના બાળકનું ધડ પગના પ્રમાણમાં મોટું અને ભારે હોય છે. તેથી તેના પગ ઉપર સરીરનો ભાર ન આવે એ જાતની કસરતની વધારે જરૂર હોય છે. નાની ઉંમરે પગ ઉપાડી શકે તેથી વધારે ભાર ઉપાડવો પડતો હોવાથી ઘણી વાર બાળકના પગનાં હાડકાં વળી જાય છે. આ ઉંમરનાં બાળ-

રાખવા જેવી છે. એમાં બ્હીવા જેવું કશું નથી.

આલોટવાની સાથે બાળકને પેટે લપસવાની કસરત બહુ જ સુંદર છે. બહુ ઢાંગ ન હોય એવું લાંકડાનું અથવા ચૂનાનું લપસણું એ તેને માટે ઉત્તમ સાધન છે. ઘઘરા પાસેનો કહેડો મળી જાય તો બાળકો લપસવાનું ચૂકતાં નથી. પણ તે પડી જશે એ બીધ્યા આપણે તેમને તેમ કરવા દેતાં નથી. ઘઘરાનો કહેડો એ ખરું લપસણું નથી. તેના ઉપર શરીરનું સમતોલપણું ફેળવાય છે; પણ પક્ષાળા ને ઓછા ઢાંગવાળા લપસાણા ઉપર બાળક પેટે સાપની જેમ લપસે તેમાં પેટ વગેરેને જે કસરત મળે છે તે અમૂલ્ય છે.

દીંગાવાની કસરત પણ બાળકો માટે સુંદર છે. જાડની ડાળાઓ નીચાં દોષ તે બાળક ત્યાં દીંગાપ; નહિ તો આપણે તેને ચમનું અથવા લોદાનો નજ વગેરેનું દીંગાવાનું સાધન કરી આપવું જોઈએ. બાળકની બધી હીલચાલમાં ઉપર કશું તેમ તેના પગ ઉપર ધણે બાર આવે છે, કારણ તેને આખા વખત આખા શરીરનો બાર ઉપાડીને ચાલવું, દોડવું કે ફરવું પડે છે, તેમાં પ્રમાણમાં તેના હાથને કસરત ઓછી મળે છે. બાળક દીંગાપ ત્યારે તેના પગ છૂટા થઈ જાય છે.

પ્રકરણ આઠમું

—*અનુક્રમ*—
બાળકલ્પ

બાળઉદ્યોગ

ત્રણ્ણી ૭ વર્ષનાં બાળકોને સામવનાં માખાપો કંટાળા જાય છે; બહુ જ દેશન યધ જાય છે. ત્રણ્ણી નાનાં હોય ત્યારે તે બહુ હીલચાલ કે ગડબડ પોંધાટ કરી ચકનાં નથી; બાળક ક્યાં મ્યાં તે શોધવા તેમની પાછળ રણું પડતું નથી; સામાન્યતઃ તે માની આસપાસ જ હોય છે. ૭ વર્ષથી મોટાં બાળકો સ્વતંત્ર રીતે શેરીમાં જઈને ગમન કરવા, રમવા કે જગ સડાહટી કરવા જેવડાં મોટાં હોઈ તેમની પણ માખાપોને બહુ ચિંતા કરવી પડતી નથી. ઉપરાંત ૭થી ઉપરનાં બાળકો માટે નિશાળો છે, તે રમને દિવસે તેઓ પરની બહાર વખત કાઢી શકે છે. હવે પ્રથમ રચો આ વયલી ઉંમરનાં બાળકોનો, કે જેમને માટે સામાન્યતઃ શાળાઓ પણ નથી, ને જે માની પાસે રહેવા જેટલાં ઉંક નાનાં પણ નથી. ક્યાં જરૂં, ૧૫ાં બહુ, શું સેવું, શું ન સેવું વગેરેમાં

તેમને કશાનું જ્ઞાન હોતું નથી. છતાં તેઓ કાંઈક કાંઈક કરવા તો માગે જ છે. ને એ કાંઈક કાંઈક ઘણી વાર જાળકને નુકશાન થઈ જોડે એવું બની જાય છે. ઘણી વાર ઘરમાં કાંઈ નુકશાન થાય, વસ્તુઓ ખગડે વગેરે પણ બની જાય છે. આથી માઆપોને તેમનાથી બહુ પગલાંથી થાય છે અને માઆપો તરફથી એવાં જાળકો ઉપર બહુ જ જુલમ થાય છે. માઆપો વારંવાર તેમની પ્રવૃત્તિની આડે આવે છે. પણ તેથી માઆપો જાણતાં નથી એટલું નુકશાન જાળકને થઈ જોડે છે.

ખરી રીતે આ બધી મૂંઝવણ જાળકના ઉદ્યોગને અલાવે છે. આ ઉંમરે જાળકની જ્ઞાન-દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વ્યાપાર માગે છે. એટલે કે જાળકની આંખ, કાન, હાથ વગેરે કાંઈક જોવા, સંભળવા, સ્પર્શવા વગેરે માટે ઉત્સુક બનેલા હોય છે. તેના હાથ પગ અને આખું શરીર કાંઈ કાંઈ કરવા દોડે છે. તે આસપાસની દુનિયાને અને તેના ગુણ ધર્મ વગેરેને જાણવા માગે છે. તેનું શરીર પણ ઝાલ્યું ન રહે એટલું પ્રવૃત્તિમય હોય છે. ક્યાંક ચીંટી જવું, ક્યાંક ચાર ફૂટલા મારવા, ક્યાંક ટીંગાવું એવું કાંઈ કાંઈ તે કર્યા જ કરે છે. પરંતુ આ ઉંમરે

રોગ્ય એવા ઉદ્યોગો ધરમાં આપણે તેમને પૂરા પાડતાં નથી તેથી આપણી અને બાળકની બન્નેની પૂરી હેરાનગતિ થાય છે. એમાંથી આપણી હેરાનગતિના વિચાર કરતાં બાળકને ઘતા નુકસાનનો વિચાર મદત્વનો છે. મનુષ્યના મન વિષેનું એક સામાન્ય તત્ત્વ આપણે જાણીએ છીએ કે માણસ નવરો બેડો નખોદ વાળે છે. એટલે કે માણસનું મન નવરું રહે, એને કંઈ ઉદ્યોગ ન મળે તો તે બેફું બેફું સડે છે. આ નિયમ બાળકને પણ લાગુ પડે છે. બાળકને ઉદ્યોગ ન મળે તો તે અનુદ્યોગી તો ન જ રહી શકે. તેથી ઘણી વાર દુરુદ્યોગમાં જોડાય છે, ને પોતાને ઘણી જાનનું નુકસાન કરી બેસે છે.

પણ એવાં સાચેસાચ દુરુદ્યોગમાં જોડાએલાં બાળકો ઝોઝાં જ હોય છે. મોટે ભાગે એમ જને છે કે આપણે તેમને ઉદ્યોગની દિશા ન બતાવીએ, ઉદ્યોગ માટે સત્તરડ ન કરી આપીએ, તેમના ઉદ્યોગીની મર્યાદા અમર્યાદા ને અતિમર્યાદાં વગેરે નિશ્ચિત કરી ન દઈએ, એટલે બાળકો ઉદ્યોગ શોધવાનું કામ પોતાના હાથમાં લઈ લે છે. બાળકનાં ઘણાં ખર્ચ અડપલાં ઉદ્યોગની ખોજમાં કરેલા જુથા પ્રપત્નો હોય છે. પેલા છવા નામના

અડપલા છોકરાએ છીંકણીની ડાબલી ઉધારી ને
 હેરાન થયો, એ વાર્તામાં આ ઉંમરનાં બાળકોની
 બંધી કરુણ કથની આવી જાય છે. તેમની કરુણ
 અવસ્થાનું જાન આપણામાંથી ઘણા જ થોડાને
 હોય છે. આપણે તો માત્ર આપણી દૃષ્ટિએ તેમની
 પ્રવૃત્તિ, તેમની હીલચાલ વગેરેનું માપ કાઢીએ
 છીએ. આપણી છીંકણી ડોળાઇ, આપણી ચોપડી
 ફરી, આપણું આ બગડ્યું ને તે બગડ્યું, એ
 વિચાર આપણી આગળ હોવાથી આપણે બાળ-
 કોને ઉત્તરો ઉપદેશ કરવા નીકળીએ છીએ કે
 "જો, નકામો નકામો છીંકણીની ડાબલી કીધી
 નાંટે તારા નાક આખમા છીંકણી ગયાની તને
 નમ્ર નેના દેવેલા કવાદએ અડતો નહિ; કાંઈ
 જન નાહુ અડવતો કરને નાહુ."

[illegible]

ને બચાવીએ છીએ પણ ખરાં. પણ જિવારા
જીવાના હાથ અને પગે શું કરવું? તેમણે નિષ્ક્રિય
થવું? તેમણે દુનિયામાંથી નિવૃત્ત બનવું? તેમણે
હીલચાલ માત્રનું આકર્ષન કરી સમાધિ લેવી
કે શું?

સાર એ છે કે બાળકને આ ઉંમરે યોગ્ય
પ્રવૃત્તિની ગોઠવણ કરી ન આપીએ તો તેથી તેને
જે નુકસાન થાય છે તેની બરપાઇ પાછળથી!
હાઇસ્કૂલ કે હોસ્ટેલના શિક્ષણ વખતે તેની પાછળ-
દગરો રૂપીઆ ખર્ચવાથી પણ થતી નથી.

બાળકોને યોગ્ય એવા ઉદ્યોગો આપવાની
સાથે જ તેની વ્યવસ્થા પણ બતાવના જઇએ,
તેના ઉદ્યોગક્ષેત્રની મર્યાદા પણ ચોક્કસ સખતા
જઇએ. તેમાં આપણી સગવડ સચવાય છે એ તે
ગાળુ વસ્તુ મણામઃ પણ એથી બાળકનું મન
વ્યવસ્થિત, શાંત ને પ્રવૃત્તિમય રહે છે. ત્યારે
બાળકે ક્યાં રમવું, શું કરવું, ક્યાં સાધનો લેવાં,
ક્યાંથી લેવાં, ક્યાં મૂકવાં, વગેરે બધું અનિશ્ચિત
હોય છે ત્યારે તેનું મન ગોટાળામાં જ હોય
છે-મંઝાએલી સ્થિતિમાં હોય છે. કેમ કે ક્યારે
આશ્ચર્યાણી યજ્ઞે કે “ સાં અદીશ નદિ ત્વાં
શું કામ અશ્વો? તે શું કામ લીધું? આ શું

કરે છે ? રહેવા દે છે કે નહિ ? ” અને ક્યારે
વાંસા ઉપર વળો પણ તૂટી પડશે એની તેને
ખબર જ હતી નથી !

માટે આ હંમરના બાળકો માટે માઆપોએ
‘પહેલું’ કામ તો એ જ કરવાનું કે ઘરમાં બાળકો
માટે ઉદ્યોગશ્રમિ નિશ્ચિત કરવી. એને બાળકની
રમવાની ઓગડી કહો કે ગમે તે કહો. તે માટે
ઓરડી જ લેઈએ એવું નથી. ઓશરીનો એક
ભાગ કે મોટા ઓરડાનો એક ખૂણો પણ ચાલશે.
પણ જે જગ્યા હોય તેની કાંઈક મર્યાદા નિશ્ચિત
હોવાની જરૂર છે. એમાં પણ જ્યાં જ્યાં ઓરડી
જેવું કાઠી આપવાનું શક્ય હોય ત્યાં તો તેમ જ
કરવું વધારે સારું; કારણ કે ત્યાં મર્યાદાઓ વધારે
સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થાય છે અને બાળકોના
પોતાના કામમાં લેઈતી શાંતિ વધારે મળી શકે
છે. આવે સ્થળે બહારથી ઓછા દખલ થાય
તે બાળક પોતાનું કામ એકાગ્ર થઈ કરી શકે.

બીજું કામ બાળકને તેના ઉદ્યોગના સાધનો
પૂરાં પાડવાનું છે. તેના કાગળ, તેની સાંત્રના
તેનું સર્વ કાંઈ જુદું હોય તો બાળક બાપ
ટેબલ વીખશે નહિ કે બાપ કપાટમાથી વારે
કાતર ને સોય ને એવું એવું લઈને લાગશે ન

એટલું જ નહિ પણ પોતાની વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રાખવાની સંભાળ રાખશે, કારણ અવ્યવસ્થિત રાખવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તેનો તેને અનુભવ થશે. બાપાની કે બાની ઉપયોગી વસ્તુને રખાવગર શા માટે ન ઝડવું તેનું પણ તેને જ્ઞાન થશે, કેમ કે પોતાની પેન્મિલ કોઈ સ્થળે જાય તો શું ચાપ તેની નેને ખમર દેવા છે.

બેશક બાગકને ઉદ્યોગનાં સાધનો પૂરાં પાડતી વખતે તેની હંમરને માટે કેવા ઉદ્યોગો દોષ, તેમ જ આપણા બાગકને તેમાંથી કયો ઉદ્યોગ ગમે છે તે નક્કી કરીને જ સાધનો વસાવવાં જોઈએ. વળી પોતાની વસ્તુઓ કેમ વ્યવસ્થિત રાખવી, કેમ સાફ રાખવી, કેમ વાપરવી, ક્યાં મૂકવી, વગેરેના પાઠો આપી બાગકને જતાવતું. તેની ઓરડી પરત્વેના તેમ જ અન્યના ઓરડા એટલે કે જાનો ઓરડો, બાપાનો ઓરડો કે બીજાના ઓરડા પરત્વેના નિયમો તેને આપના જવું; એથી આપણું કામ તો સરલ થશે જ, પણ મુખ્ય તો બાગકનું કામ સુવ્રમ થશે. તેના મનનું અવ્યવસ્થિતપણું અને મૂંઝવણ પણ દળશે. તેને પ્રવૃત્તિની સગવડ કરી આપવાથી આપણે તેનું જીવન એટલું સુખમય કરશું તેટલું તેને માટે સાધોનાં

ધરેણાં ઘડાવવાથી, સેંકડોનાં કપડાં સીવડાવવાથી કે તેને રમકડાં ને ખાવાનું આપવાથી ન જ કરી શકીએ.

દૂંદમાં બાળક અડપત્તાં કરે છે એનો અર્થ તે જીવવા માગે છે. બાળકનું નાક મ્હોં દાખીએ ત્યારે તે શ્વાસ લેવા માટે કાફાં મારે તેને જો આપણે અડપત્તાં દહીએ તો જ ઉદ્યોગની શોધમાં થતા તેના પ્રયત્નોને અડપત્તાં દહી શકીએ.

બાળકને ઉદ્યોગ પૂરા પાડીએ એટલે તેને જીવવાની ગોઠવણ કરી આપી શકેવાય; અને સાચું જીવવું એટલે જ વિકસવું—એટલે જ જીવનસાર્થકય.

બાળક માટે જુદા જુદા ઉદ્યોગો હોઈ શકે છે. બાળક મુપરી સવરણી લઈને વાગે ને સાકરું હરે એ પણ ઉદ્યોગ છે. એમાં બાળક હાથની અમુક હીલચાલ શીખે છે, સાથે સાથે તે ક્રિયા-ગાત્રને, વચનશ મંચે છે. બાળક દરો લઈને રમે એ પણ ઉદ્યોગ અથવા પ્રવૃત્તિ તે! છે જ. ન મનુષ્યને એ ઉતરે એ પણ પ્રવૃત્તિ છે. શારી-રિક હિલચાલ ને ગાત્રીના કુદી હીલચાલ તથા નમન નિયંત્રિત નિગમન મંચે આ બધી પ્રવૃત્તિ કામની છે. બાળક મુપરી લઈને વાગે ને પણ તે

ઉદ્યોગમાં છે એમ જ કહી શકાય. આ વખતે તે
ઔદિક ઉદ્યોગ કરતું હોય છે. બાળક પોતાના
બાધબંધને પાણી લાવી આપે, તે પટી મથું
હોય તેની સારવારમાં ને મદદમાં જાય તે પણ
ઉદ્યોગ જ ગણાય. તે પ્રવૃત્તિ લાગણી વિષયક પ્રવૃત્તિ
કહેવાય.

આ બધાથી જુદી એવી સર્જનાત્મક પ્રવૃ-
ત્તિઓ હોય છે. જે ઉદ્યોગ દ્વારા બાળક કંઈ
નવું ઉપજાવે છે તે તેનું સર્જન છે; તેમાં તેણે
કંઈ નવું ઉત્પન્ન કર્યું કહેવાય, જન્મ આપ્યો
કહેવાય. પ્રાણીમાત્રની અંદર સર્જનશક્તિ ને વૃત્તિ
પ્રબળપણે વસે છે. મનુષ્ય આ શક્તિનો પણો જ
સારો એવો ઉપયોગ કરી શકે છે; એટલું જ
નહિ પણ તેનો જે સારો ઉપયોગ ન કરે, તેને
સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ન વાપરે તો તેનો દુરુપ-
યોગ પણ તેટલો જ થઈ શકે છે.

બાળકો મનથી સુદૃઢ અને મારે તેમને
તેમને: પુષ્કળ મમલ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં કાઢવા
જોઈ શકે.

નાનાં બાળકો ને પચ્ચ આત્મ ચેત્રે, ઉપર
કાંઈક મૂકે, બાલકમાં કંઈક મૂકે, આત્મ ચેત્રે
તેમ ચેત્રે ને કહે છે: “જેં થર જનાનું.”

બાળક પેન્સિલથી લીંટા કાઢે છે; આમ ખેંચે, તેમ ખેંચે, ખૂબ મહેનતથી કાંઈ ચીતરી લાવે છે તે કહે છે: “મેં ઘોડો ચીતર્યો, મેં માણસ ચીતર્યું.” વગેરે. આ બધું તેને માટે નવું સર્જન છે; અને આપણે શીખવીને કાંઈ કરાવી સેવા કરતાં આ તેના મૌલિક સર્જનની કિંમત ઘણી જ વધારે છે—બલકે આ જ ખરી કિંમતી વસ્તુ છે. પેલી આપણે શીખવીને ને બતાવીને કરાવી લીધેલી વસ્તુમાં બાળકનાં આંગળાં થોડાં દૃશ્ય એ સિવાય કશી કિંમત નથી.

આ પછીના પ્રકરણમાં જે કળા અને હાથ-કારીગરી સંબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે, તેમાં માબાપોએ ધ્યાન રાખવાનું કે બાળકનું મૌલિક સર્જન કયું છે. જુદી જુદી કળાનાં સાધનો કેમ વપરાય તે બતાવવાનું જ માત્ર આપણું કામ છે; જેમ કે ચિત્રકામમાં પેન્સિલ કેમ પકડાય એ બતાવવું, તેમ લીંટા ફરવાનું બતાવવું જેથી બાળકને પેન્સિલ ઉપર કાબુ આવે. શું ચીતરવું, કેમ ચીતરવું, કવ. રંગો ફરવા વગેરે બધું તેને જ સોંપા દેવું વૈતકે. એ જ નિયમ બીજા બધા ઉદ્યોગોને પણ લાગુ પડે છે.

પ્રકરણ નવમું

હાથકાઠીગરી અને કળા

હાથકારીગરી અને કળા

બાલ્યવનમાં સર્જનાત્મક કળાની પ્રવૃત્તિ-
એને જેમ આપણે ઘરમાં રચાન આપીએ તેમ
જ હાથકારીગરીને પણ રચાન આપવું જ જોઈએ.
અહીં હાથકારીગરીનો મદિમા ગાવાના જરૂર નથી.
તેના બીજા અનેક મદસ્વના લાભો સાથે માખાપો
એક તો લાભ જોશે જ કે બાળકોને ઘરમાં આવી
આવી પ્રવૃત્તિઓ પૂરી પાડીએ તો તેઓ નકામા
જ્યાં ત્યાં અડતાં કે જે તે લઈને ઉપાડી જતા
અટકે છે, તેમ જ પ્રવૃત્તિ વગરનાં ન હોવાથી
આપણને પજવતાં પણ મટે છે.

બાળકોને માટેની હાથકારીગરીમાં શીવણ,
ગૂંથણ, રેડિયો, રસોઈ, કાગળ કાપવા, સહેલું
સુતારીકામ વગેરેને રચાન હોય.

શીવણકામ

શીવણનું કામ સાધારણ રીતે પાંચ વર્ષના
બાળકથી સર મધ સુધે છે. શીવણ માટે સુચકાની

ગૂંથણ

ગૂંથણમાં બહુ નાનાં બાળકો કામ કરી શકતાં નથી. તે જરા મોટી ઉંમરે એટલે આઠ દસ વરસની ઉંમરે બતાવવું. તેમાંથી પ્રારંભમાં પોતાને કાવે તે બનાવવાની છૂટ રાખી શકાય. નાનપણમાં એક સોયાના ગૂંથણમાં અમુક રીતે ગૂંથતાં ગૂંથતાં ટોપીના આકારનું કાંધક બનાવેલું મને યાદ આવે છે. એને અમે સિપાઈની ટોપી કહેતાં અને તે નાના બાળકોને પહેરાવતાં. મારી ઘણી સખી-એને આ મારી શોધનો મેં લાભ આપેલો સાંભરે છે. એક સોયાનું ને બે સોયાનું બિનનું ગૂંથણ સાથે જ ઉપયોગી છે, ને નાની ઉંમરે છોકરા છોકરીઓ શીખી લે તો ગમ્મત સાથે એક ઉપયોગી હુન્નર ધરમાં આવે.

શીવણ ગૂંથણ માત્ર છોકરીઓને શીખવાય ને છોકરાઓને નહિ, એવું રાખવાની તો જરૂર નથી જ. પણ કાંધક અંશે બનેને શીખવવાનો આગ્રહ રાખીએ તો ખોટું નથી.

બાળકને આ કામમાં મળ ન જ પડતી હોય તો તેને પ્રારંભના ઉદ્યોગમાંથી બાદ કરી શકાય, અને આગળ ઉપર પોતાને જરૂરી ઉદ્યોગ તરીકે જરૂરી ભાગ તેને શીખવી શકાય.

રેટિયો

ધીવણુ જોટલી જ ઉપયોગી અને હુનર તરીકે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી રેટિયાની દાયકારીગરી છે.

બરાબર ચાલનો રેટિયો અને પુણીએ એટલાં જ એનાં સાધનો છે. આપણે બાળકને કાંતી બનાવીએ અને પછી બાળકને તાર કાઢવાની મહેનત કરવા દઈએ.

એક વાર સુનર નીકળવા સાગે એટલે તો બાળકો દર્પથી ચેત્તાં થઈ જાય છે. પછી તો સાધનો વધારે સારાં કરતા જઈ સુતરનો આંક, સમાવના વગેરે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચી આ હુનર તેઓ સફાઈની પરાકાષ્ટાએ લઈ જાય તેવી ગોઠવણુ કરના જવાની છે. એમાં સ્વભાવ બેદ બાળક લુદી લુદી દિશામાં વિકાસ બતાવશે. જેમ કે કોઈ જમ્યાખંધ સુનર કાઢવામાં આનંદ સેશે, કોઈ ગ્રીક્ષુ'ને સુંદર કાંતવાનો પ્રયત્ન કરશે, કોઈ રેટિયો સમો કરવા કારવચમાં મગ્ન સેશે, વગેરે. આ હંમરે તેમના અંદરના વલણ પ્રમાણે જ તેમને નિકસવા દેવાં. આ વખતની રેટિયા પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ જાતે કાંતીને પોતાનાં કપડાં ઉત્પન્ન કરવાનો નથી, પણ બાળકની વિહસની

સક્રિયને પ્રગાંન આપવાનો છે આપણા કપડા કિંમત
કરવા માટે છે જનની નમની નાન ગમની ગંધા
આગિની વધ જ લેતા નેમ એ એવી એમા જરૂર
નથી. આટલું જવું પાન્યય પંડી ગાર પંદર
વરસની કિંમતે આપને આધન કે આછા ગમક
લાગતા કાંતો ગાંધા પેના તેમને વાર લાગશે નહીં.

ખા.ગ.કે. માટે રેડિયો. દાખલ કરીએ તો
તેને ખા.ગ.કે. આ.કે. ન ખા.ગ.કે. ખા.સ. પ્યાનમા
રાખવું જોઈએ. રેડિયામાં ઘડીમા માથા નાંડે કે
દીલી થાય, ઘડીમા ત્રાકને કાઢક થાય કે ઘડીક
પુણીમાં કાઢ વાધે આવે એવા કાચા પે.ચા
સાધને થી કાપવાનો આખ જનગવાને ગદસે કિત્તો
કંટાળે. મ. ૧ કમત થાય છે. માટે આછામા એ.કે.
ગોટાળો થય એવી જનના રેડિયો વસતી તેને
આપણે હમેશા તૈયાર રચીતમા રાખવું જોઈએ.
આપું ખવું ન થઈ શકવું હોય તે. તકલી
વસાવવી. એને વધારે જગા જોઈતી નથી. એમા
ઘણાં સાધનો નથી, ઘણી ખટપટ નથી. એ
પણ સુંદર સાધન છે. માત્ર રેડિયાના ગુજનમા
ખાળકોને જે ગમ્મત આવે છે તે પ્રારંભમા આમા
આવતી નથી.

રેડિયાકામ સાથે જ તેની વ્યવસ્થા દાખલ

કરવાનું જુમવું નહિ. રેટિયાને તેવ પૂરવું, રેટિયે।
કપડાથી લૂછી નાખવો, તૈયાર મુનર ક્યાં ને કેવી
રીતે રાખવું, કચરો ક્યાં નાખવો વગેરે બધી
જાનતો પહેલેથી જ બરાબર જતાવવી ને વ્યવ-
સ્થાથી તે માપ તે જ્ઞેવું.

રસોઈ

રસોઈ શિક્ષણની જાજનમાં આપણી સામાન્ય
પદ્ધતિ એ છે કે પહેલાં એટલે કે જાળક કાંઈક
નાનું હોય ત્યારે તે રસોડામાં આવવા માગતું
હોય, હોશિ હોશિ જતાવેલું કામ કરતું હોય, તે
વખતે આપણે તેને રસોડામાંથી કાઢી મૂકીએ
છીએ. આપણે એમ માનીએ છીએ કે આટલી
નાની ઉંમરે જાળકને આવું કામ આવડવાનું
જ નથી. બીજું આપણે એમ પણ માનીએ
છીએ કે રસોઈનું કામ દેવતા સાથે હોઈ આ
ઉંમરે જાળકને ચૂસા પામે ન જ આવવા દેવાય,
કારણ તેમાં જ્ઞેખમ છે. પણ ખરું કારણ તો એ
હોય છે કે આ ઉંમરના જાળકના ઉમંગને આ-
પણે પોષી શકતાં નથી, તેમ તેને માફકનું કામ
જાળકને મોંઘી તેની મદદ આપણે લઈ શકતાં
નથી. ઉલટું જાળક આપણને શી મદદ કરી
શકે એમ માનીને આપણા કામમાં તે આવું

આવતું મટે એમ ધચ્છીએ છીએ.

ખાવું પીવું એ આપણી પ્રથમ જરૂરીયાત છે, ને તેને લગતું કામકાજ દરેક મનુષ્યને આવડવું જ જોઈએ. ત્રણ ચાર વર્ષનું બાળક રસોડામાં સારી રીતે ઘણાં કામો કરી શકે છે. બે અઢી વર્ષના બાળકને પણ સફાઈથી જરી વાપરી બટેટાં સુધારતાં મેં જોયું છે.

ત્રણ ચાર વર્ષની ઉંમરે આ કામની હોંશ તો ઘણાં ખરાં બાળકોમાં દેખાય છે. તેમને તે કરવાની તક આપણે આપવી જોઈએ. જેમ બીજા બધાંમાં તેમ આમાં પણ નવું કામ ધીમેથી દરેક ક્રિયા છૂટી પાડીને ને ચીપીને કરી બતાવવું જોઈએ. તે પછી બાળકને ઠીક પડે ત્યાં સુધી તેનું પુનરાવર્તન પોતે કરે.

રસોઈને અંગે અનેક નાનાં મોટાં કામો હોય છે; તેમાં બાળક કરી શકે તેવાં કામો છૂટાં પાડીને તેને સોંપવાં. આપણે ધ્યાનમાં એ રાખવાનું કે બાળક આપણી સાથે કામ કરવા આવ્યું નથી પણ શીખવા આવ્યું છે. કામ છૂટું પાડીને આ રીતે બાળકને આપી શકાય. જેમ કે સાંડશીથી વસણ ઉપાડવું એ રસોડાનાં કામોમાંનું એક કામ છે, તો બાળકને સાંડશી ને થોડાં વાસણો

સોંપી દેવાં. સાંડશીથી વાસણ પકડીને બાળક ઉપાડે, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઇ જાય, અંદર બેઠેલાં, ચોખા વગેરે સૂકી વસ્તુઓ મૂકીને સર્થ જાય લાવે, પાણી જેવા પ્રવાહી પ્રદાર્યો મૂકીને લાવે, વગેરે ક્રિયા તે આપણા કામંથી સ્વતંત્ર રહીને શીખે, જેથી આગળ ઉપર સ્તો-
 ધનાં વાસણો આમતેમ ફેરવતી વખતે તેને તે શીખવાની જરૂર ન રહે. સાંડથી ને નાનાં મોટાં વાસણો બાળકને આ ઉંમરે અત્યંત આકર્ષક માધન થઇ પડે છે. જેમ જેમ બાળકને ઉપાડ-
 વાની ને ઉપારીને ફેરવવાની ક્રિયા સામ્ય થતી જાય તેમ તેમ પછીથી તેને વાસણ મૂકવા કર-
 વાની મહાઇ બનાવવી જરાએ ખખડાટ થયા વગર વાસણ કેમ મૂકાય, કામ પૂરું થયા પછી વાસણ ક્યાં મૂકાય, સાંડશી જગ્યાએ જ મૂકાય વગેરે બાબતો બતાવીએ તો બાળક જરૂર મદબુ રહે છે. આપીવાથી કેવલસા ઉપાડવા, સમઠીમાં બરવા, સમઠીમાંથી નીચે મૂકવા, વગેરે ક્રિયાઓ પણ એ જ જાનની છે.

પ્રત્યક્ષ સ્ત્રોતમા પૂરી કે રોટની વજુવાના કામથી ચરખાન દીક થાય છે. બાળકને થોડે સેટ, પાટલી ને વેડળ આપી તેને વજુવાની જગ્યા

મદદમાં આપણે જવું.

મામાપો કહેશે: "આટલું જવું કરતા અમારે વખત ક્યાંથી કાઢવો?" ખરી રીતે આમાં વખત કરતાં થોડીએક આઘાટી વાપરીએ તો બાળકને લાભ હાય ને આપણને પણ સરસતા થાય. કામ ન મળવાથી બાળકો રાંધનાર માતાને શું ઓછાં પડે છે? રીતસર સોંપેલું કામ ન હોવાથી બાળક દાગ, ચોખ્ખા બેગાં કરે ને એવું એવું રસોડામાં બીજું કાંઈ ઓછું કરે છે? દરેક વખતે દરેક મામલે સ્વતંત્ર રીતે પતાવવામાં કાંઈ ઓછો વખત જાય છે. આપણે આપણાં કામો ક્યાં કરવાં ને ત્યાંજ એક બાજુએ બાળકને તેને માફક હોય એવું કામ સોંપવું. તેમાં થોડી જુદી વાપરીએ તો તેનું કામ પણ આપણી મદદમાં આવી શકે. જેમ કે બાળકને લોટ ચાળવાનું કામ સોંપવું હોય તો તે જ દિવસની રાત્રીનો લોટ આપીએ તો કામ ન આવે, કેમ કે બાળક તેની ગતિએ કામ કરશે. તે દિવસનો લોટ આપણે ચાળા લાઇએ ને તેને બીજા દિવસ મારેનું ચાળવાનું આપીએ તો બીજો દિવસે તેનો ચાળેલો લોટ જરૂર આપણને મળે. બાળક ચાળનાં દોઝે તે ન હાવે એમ કહીને તેને ચાળવા જ ન દેવું

એમ નહિ; પણ નીચે મોટો ડાગળ પાથરવો કે લૂગડું પાથરવું ને તે ઉપર જરા મોટી થાળી મૂકવી. આવી નાની નાની સુક્તિઓથી તેનું કામ સુલભ થાય ને આપણને ઉપયોગી પણ થાય એવું કરી શકીએ. દાળ ચોખા વીણવાં, શાક મુધારવું, લાગ વીણવી, મીઠું કે ચટણી વાટવી, ખાંડનું વગેરે કામોમાં પણ બાગક આપણને સીધી મદદ આપી શકે છે. પણ બાગકની મદદ બાગકની શક્તિ પ્રમાણેની જ હોય. મદદ લેવા જતાં આપણે વધારે પડતી મદદ લેવાની આશા તો ન જ રાખીએ.

ગીવણની જેમ રંસોઈમાં પણ કહેવું પડે છે કે છોકરા છોકરીઓનો બેઠ આ કામ પરત્વે ન જ હોય. કામ બાગકના શોખ પ્રમાણે હોય; તેમાં સારાંચક બંધન ન હોય. કામ ઘરમાં એમ પામું કે ખા.ય કે દીકરો ચટણી વગેરે છે ને દીકરી ચોપડી વાંચે છે, અથવા બાગમાં ઝાડને પાણી પાવે છે. બેઠે પે.વાન. શોખથી એમ કરતાં હોય તો તેમાં જરૂરે ખોટું નથી.

કામગીર કાનરવા

કામગીર કાનરવાનો ઉદ્યોગ ધુરંધરને વખતે મારે છે. બાગકને એ કામ હોય નો બને તેમાં

આગળ વધે. હાથગ કાપવા માટે સારી નાની કાતર દોપ તો પાંચ છ વરસનાં બાળકો શોખથી એ કામ કરતાં દેખાય છે. કેટલાંએક તો તેથીયે નાની ઉંમરે આ શોખ ધરાવનાં દેખાય છે.

હાથગ કાપવામાં કોઈ વાર એકદમ ફૂલો કાપવાનું કે એવું બાળકને પ્રથમ જતાવવું નહિ. કાપવામાં પહેલું કામ તો કાતર ઉપર કાણુ મેગવવાનું છે. માટે હાથગનો દગસો, કાતર ને કચરો નાખવાની ટોપડી એટલાં સાધનો બાળક બાળને મૂકી આપશે ખસી જવું.

આરતે આસ્ને બાળક હેતુ પુરઃમર કાપવા તરફ વગર તે વખતે જાહેરાતોનાં ચિત્રો બજાર કાપી સેવાનો ઉલોમ સારો છે. અત્યાર સુધી કાતર જેમ મમે તેમ ચાલતી હતી તેને બદલે ચિત્રની ફરતી કોર જ કાપી સેવામાં કાતર ઉપર ખૂબ સંવમ વાપરવો પડે છે. આવા કાપેલાં ચિત્રો નોટમાં ચોટીને તેનું આમજમ બનાવવાનું બાળકને જતાવવું. ચિત્રમાં તેની પોતાની જ પસંદગી થવા દેવી.

ત્યાર પછી જુદા જુદા આકારો, કાતરની વચે ઉપર બાળક જશે પોતાની મેળે ન જાણ તો એકત્ર વાર જતાવીએ. પણ તે તરફ પોતાની

સુશીલા અપામદ ન વળે તે: આપદ છાંડી દેવા.
મેરો નો મેમરો મેમની દિશામાં વધવા દેવા.
કામની અપામ નરકે પ્યાન ગેંચાવું.

આ ઉચોગ આગોત્રને કપાશી સુધી રાખી
રહે છે.

ધરમાં ચિત્રકામ

સમજાય પાંચ વસ્તુનાં બને તેથી માટાં
ખાતે, મરે ચિત્રકામને: ઉર્ધ્વે જાડુ જ માટે
છે. ધર્મો ખરું ખાતે આગોત્ર આ ઉર્ધ્વે ચિત્રકામને:
મેળ ધરવે છે; ને કે એમાંનાં ખર્ચો આગોત્ર
ચિત્રકામ છે. સમજાયેલાં તે: છે એવું નથી.

આરંભતું ચિત્રકામ જેમ ચિત્રકામની મરે
આપ છે તેમ જા મેળવતી: પણ મરેઆપ છે.
જામાં મેળવતી કે કામ જા મેળ વાપરતી.
જા મેળવતી ને મેળવતું મેળવું વાપરતું મેળવતી
આ ચિત્રકામ આગોત્રે મેળવ મરે ખર્ચો મેળવ
છે.

ચિત્રકામ મરે આગોત્રે મેળવતી: મરે
જા મેળવતી કે કામ મેળવતી: મરે મેળવતી
મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી
મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી
મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી
મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી મેળવતી

આપવું, નદિ તો આપણે તેને જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે અણી ઢાંદી આપવી. કાગળ પેન્સિલ પૂરાં પાડવાનું આપણી શક્તિની બહારનું લાગે તો પાટી અને પત્થરપેનથી કામ લેવું.

હેક શરૂઆતના ચિત્રકામ માટે સક્રિય હોય ત્યાં માખાપો મોન્ટ્રીસોરી પદ્ધતિમાં વપરાય છે તેવી ભૌમિતિક લોહાની આકૃતિઓ વસાવી સં તો ખોદું નથી. એમ નદિ તો વાટકી, બંગરી, કાનાં દાંકણાં વગેરેની મદદથી બાળક આકૃતિ દોરે તેમ બતાવવું. ગદેનણ ને કારીગર માખાપો જાડા કાંડબોડ (પંદાની) ની આકૃતિઓ ધરમાં બનાવી કાઢે તો તે પણ સહેલું છે. આકૃતિ ધર આરંભવું ચિત્રકામ શિક્ષક પડે છે.

આકૃતિની મદદથી ગોળ, ત્રિકોણ, પંચકોણ વગેરેનાં ચિત્રો પાડનાં બાળકને આવડે એટલે તેમાં છૂટે દાંચે લીંટા પૂરવાનું બતાવવું.

લીંટા પૂરવા એટલે આકૃતિની એક બાજુની રેખા ઉપરથી બીજી બાજુની રેખા સુધી લીંટીઓ ખેંચી ખેંચી આખી આકૃતિ રંગીન લીંટીથી બરી દેવી. આમ ત્યારે લીંટા હેક પાડે અને સમન્વિત દોરતો ત્યારે આકૃતિમાં પૂરેલો રંગ મંદર રંગની બાળક ધણી વાર લીંટા કાઢવાને

જદસે આકૃતિમાં લીંટોડા કરે છે અથવા પેન્સલ
ધસે છે, ને ઘસી ઘસીને રંગનું ધાણું કરે છે;
તેનું નામ લીંટા પૂર્વા કહેવાય નહિ. માળાપ આ
વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખે. અને તો મોન્ડીસોરી
શાળામાંથી લીંટા પૂરવાના નમુના મંગાવી લે.

કયા રંગની પેન્સલથી આકૃતિ પાડવી,
અને અંદર કયા રંગથી લીંટા પૂરવા વગેરે બાળ-
કની મુનસૂરી ઉપર રાખવું. આરંભમાં બાળકને
એક બે જ પેન્સલ આપી પછી વધારે રંગે.
ઉમેરતાં જઈએ તો પણ સારું. પેન્સલના લીંટા
સમાંતર અને પાસે પાસે તેમ જ છૂટથી કાઢતા
આવડ્યા પછી બાળકને કાગળ અને પેન્સલ
સાથે છૂટું મૂકી દેવું.

બાળક આકૃતિઓની મદદથી જ્ઞાનમતની
ઘટનાઓ રચવું દખાશે. સ્વતંત્ર રીતે પણ તેના
આસપાસની દુનિયામાંથી ધણું તેના મનના યાદના
અનુસાર ચિત્રના ઉત્તરવું જશે. તે કેમ બાળક
વધે છે તે આપણે જોવાનું જ જાણી શકીએ.

ચિત્રમાં બાળકની દુનિયા દર્શાવે તેના મનના
નહિ. તેનું દુનિયાનું અવલોકન જમ જમ બનેલું
વધતું જશે તથા તેને હાથ જમ જમ કાગળ
જશે તેમ તેમ તે દુનિયાના ચિત્રમાં તે જ

સુધારા કરશે.

બીજું બાળકે સુંદર ચિત્ર કાઢ્યું હોય તો તેનાં ખાસ વખાણ કરવા બેસવું નહિ. આવનાર જનનારને જતાવી જતાવી તેવું અનદદ પ્રદર્શન કરવાની પણ જરૂર નથી; તેમ જ ચિત્ર સારું ન હોય તો તે વખોડવાનું પણ આપણું કામ નથી. બીજાં બાળકો તેનાથી વધારે સારું કરતા હોય તો તે જતાવી તેને બોધા પાડવાની કે શર-માવવાની કે પાનો ચઢાવવાની પણ જરૂર નથી.

હા, બાળકો બીજાં નાના મોટાનાં ચિત્રો જુઓ તે ફીક છે, પણ તેમ તેને કાઢતાં ન આવડે તે માટે આપણે ફિકર રાખવી નહિ, ને બાળકને પણ ફિકરમાં નાખવું નહિ. બાળકને સાધનો પૂરાં ખાખ્યા પછી તેનામાં ચિત્રકારનો શુભ દર્શનો તે આગળ વધશે, ને નહિ હોય તો તે છોટી આગળ બીજી દિશામાં ચાલ્યું જશે ને સાધનો સામે ઉનારેલી દાંત્રગીની પેઠે ત્યાં પડી રહેશે. ને પગ્ગાં રહે તેને માટે શોક પણ ન જ દોય, કારણ બીજાજરૂરી વસ્તુ બાળક છોટી દે એ જ ચોગ્ગ છે. વસ્તુની કિંમત તેના ઉપયોગમાં છે; ઉપયોગી ન હોય તો મફતનો બાર ચા સાફ વેંઢારશે !

ત્રીજું આપણે જાળકને ખાસ શીખવવા બેસવાની પણ જરૂર નથી. આપણને જે ચિત્ર-કામ આવડતું હોય તો આપણે તેની સાથે બેસીને ચિત્રો કાઢીએ ને તેને આપીએ. આપણને ન આવડતાં હોય તો ખીજાંનાં ચિત્રો મેળવીને તેને જેવા આપીએ.

આરંભમાં માત્ર પેન્સિલ કેમ પકડાય, આકૃતિ દરની પેન્સિલથી આકૃતિ કેમ દોરાય, લીંટી કેમ દોરાય, તેટલું જ અતાવવાની જરૂર છે. પછી તો જાગકે પોતાની મેળે જ આગળ વધવાનું છે.

આગળ વધવાને માટે જે વસ્તુ મદદ રૂપ થાય છે: એક કુદરત વચ્ચે દરીને ઝાડ, પાન, ફૂલ, પક્ષી, પ્રાણીઓ વગેરે જેવાં અને ખીજું ચિત્રો જેવાં.

કુદરતમાં દરવા માટે જાળકને ગામ બહાર વાડીઓમાં, ખેતરોમાં, જાગ બગીચાઓમાં, તળાવ કે નદી કાંઠે, સૂર્યોદય સૂર્યાસ્ત કે ચાંદનીમાં દરવા લઈ જવું.

ચિત્રો થોડાં ઘરમાં વસવી સકાય તો વસાવવાં; ગામમાં ક્યાંઈ ચિત્રસંગ્રહ હોય તો ત્યાં લઈ જઈને અતાવવા. એમાં એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે ચિત્રો જાળકની કલ્પનાં હોવાં જોઈએ.

જાગકની દુનિયાના વિષયના હોવાં જોઈએ. ચિત્ર સાદું હોય તો વાંધો નહિ પણ અસ્થિત, અસં-
સ્કારી કે સુરુચિ વિધાતક ન જ હોય, જાગકો
જો ચિત્રો કાઢે તે સંમદવાં. તેના પર અને તે
સાગની તારીખો નાખવી જાગક દિન પ્રતિદિન
જાગક કેમ વધતું જાય છે તે તેમાંથી જોવાનું
મળશે. મદિને કદાચ કે જ્યારે જરા વધારે આવ-
કાથી મળે ત્યારે ચિત્રો એકઠાં કરી તેને તારીખ
વારે જોડવી તેનું આજ્ઞામ કરવું. પાછળથી
જાગકની પ્રગતિ જોવાનું આજ્ઞામ બારે કિંમતી
સાધન થશે. માનસઅબ્ધાસની દૃષ્ટિએ જો એક
એક ચિત્ર મદામુદ્દય છે જ. જાગકમાં રસ લેના
થવાનું આ એક ઉત્તમ સાધન છે.

માટીકામ

જાગકોને મરણનું કંઈ ને કંઈ કરવાનું
કેટલું બધું પ્રિય છે ને માખાપો જ કહી શકે છે.
પરંતુ હેતુ અથવા કાંઈ પણ ધારણા વિના માત્ર
વખત જ કાટવા માટે જાગકો મારો ચૂંટવા કરે
એમાં કંઈ જામ હોતો નથી. વળી મરણની રમત
સાથે અગરવચ્ચતાનું જ્ઞાન ન હોય ને જાગકોમાં
મંદપી પરત્વે જોરકારી આવે તો તે પણ કામનું
નથી. જાગકોની ધૂન-મારણી રમતમાં માખા-

બાળક મારીને પીંડે લઈ દાંધ આહાર દે ને
 તેને તે ગાય દરી એમ દેડે તે! તેવા માવના
 ઘાટને જ સાચા સર્જનની કિંમત છે; બાલે બનેલા
 ઘાટ અધૂરા, અરપટ કે કધારીમાં દેાય. તેને બદલે
 આપણે શાખીને અથવા મદદ આપીને બાળક
 પાસેથી ધાટીથી એવી સુંદર ગાય કરાવી સમજે
 તે! દેખાવમાં તે વધારે સારી દેખાતી હોય છતાં
 તેમાં બાળકનું પોતાનું સર્જન ન હોવાથી તેની
 કિંમત ઘાટી જ છે, માત્ર અનુકરણની કિંમત છે.
 માટે બાળકને આવા કામોમાં તે તે કામનાં
 સાધનો આપી સાધનોનો વપરાશ બનાવી પછી
 છૂટાં મૂકવાં, ને બાળક એમાંથી શું શું ધરી કાઢે
 છે તે જાણા રહેવું. વધારે વખત ને હોંશ હોમ ને
 તેની દમિશ નોંધ રાખતા રહેવું. દિવસે દિવસે તેની
 કરામત વધારે સુધરતી જાય છે કે નહિ, નવા
 નવા ધાટો તે ઉપજાવે છે કે નહિ એ વગેરે
 જાણે રહેવું.

વળી આપણને માટીનું કંઈ પણ કામ ને બના-
 વતાં આવડતું હોય તે આપણે બાળકે સાથે
 કંઈ કંઈ વાર કામ કરવા બેસી જઈએ ને પૂર્ણ
 સફાઈથી મરત કામ કરીને બતાવીએ. સ્વચ્છતા,
 સુવ્યવસ્થા વગેરે પ્રત્યે આપણા કામમાં જરૂર

બેદરશરી ન હોવી નોંધજો. ઉલટું જો દષ્ટિએ આપણું કામ દાખલા રૂપ હોય. માટીકામ પછી લાથ લોવાનું બાળકને કહીએ ને આપણે ગારાવાળા લાથ ઝાટકીને કે ઘસીને સાફ કરીએ અથવા આપણા લૂગડાથી લૂછી નાખીએ તો બાળકને ઉંઘો પાઠ આપ્યો કહેવાય.

માટીકામમાં બે ત્રણ કામનો સમાવેશ થઈ શકે છે. પહેલું તો કુંભારકામ. માળાપો ઘરમાં સ્વતંત્ર રીતે અથવા શેરીનાં પાંચ દસ ઘરો સાથે મળીને એક જગ્યાએ બને તો રીતસર કુંભારનો ચાકડો દાખલ કરે તો પણ ખોટું નથી. બીજું પલાળેલી માટીનાં રમકડાં કરવાં કે ઘટો પાકવી ને પકાવવી, તેનાથી ઘર-ઝૂંપડું બાંધવું, વગેરે ઉદ્યોગો પણ સારા છે. ચૂંકાને માટે જે રીતે માટી કેળવે છે તેવી કેળવાએલી માટી, અથવા શાળામાં વપરાતી પ્લાસ્ટીસીન જેવી રંગીન માટી મળે છે તે આ કામ માટે વાપરી શકાય. ઘરના માટીકામમાં લીંપવું, ચૂલો તથા કોઠીઓ વગેરે ઘરગથ્થુ ઘાટો બનાવવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. છોકરાઓ પણ લીંપવા ગૂંપવામાં નોંડાય તો ‘છોકરો થઈને આવું ક્યાં કરે છે?’ એમ કહેવું નહિ પણ કરવા દેવું. આગળના વખતમાં ઘરમાં

ત્રીઝો રદી કામજો પલાળીને ખાંડીને તેની
 ટોપલીઝો ને ઝેવા ઘાટો કરતી, તેનો પશુ બાળ-
 કને રમકડાં બનાવવામાં ઉપયોગ કરવા દેવો.
 હરેક માખાપે પોતાની પરિસ્થિતિમાં શું સગવડ-
 બધું છે તે જોઈને સાધનો વસાવવાં. મુંબઈ
 જેવા શહેરમાં ખાસ્તીસીન જેવી માટી જ હીક
 પડે, ત્યારે ગામડામાં ત્યાં માફક આવે ઝેવાં
 સાધનો ઉભાં કરી શકાય.

પ્રકરણ દશમું

કુદરત પરિચય

કુદરત પરિચય

બાળકોને કુદરતનો પરિચય અમૂલ્ય શિક્ષણ છે. કુદરત સૌન્દર્ય અને જ્ઞાનની ખાણ છે. પ્રવાસ દ્વારા, બાગકામ દ્વારા અને પ્રાણીકુલ દ્વારા આ ખાણ આપણે તેમને બતાવી શકીએ. બાળકો વગર કંઈ માતાના જેવી કુદરતને બોલ્યા વિના, તેને નીરખશે ને તેના કુદરતી બેદર બાળકો એટલે તેઓ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને માર્ગ જતાં થશે. કુદરતને બોલે જ તેમની કલ્પશક્તિ તંદુરસ્ત રિયામા પેદા થાય અને તેના ઉપર આ જગતની અનંત મહત્તાની છાપ પડે. આ દ્રષ્ટિએ બાળકો મારે તો જાણી પ્રવૃત્તિઓ મ. બ. પે. એ દ. ય. કરવા જેવી છે.

(૧) પ્રવાસ

શહેર લોક

માતાના બાળકોને કુદરત કંઈ જગતને માનવી વિરુદ્ધ છે; ક. ન. પ. કે અનંત મહત્તા એ કેમ

નોકરચાકરને સોપા દેતાં દશે જાને. ગરીબ માથાપો
 નોકરચાકરને જાબાવે દરવા જવાનું બંધ ગુખતા
 નશે. છતાં મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં (વરતીના
 પ્રમાણમાં ઠાંઠ નહિ તો પણ) પણ માથાપોને
 બાગીકોને લઈને દરવા નીકળતાં જોઈશું. પણ એ
 લોકો મોટે ભાગે બાગીકોની દટિએ દરવા નીક-
 લેલા હોતાં નથી પણ બાગીકોને સાથે લઈને
 નીકળેલાં હોય છે. બાગીકો મોટાંઓ સાથે જાય
 છે ત્યારે મોટાંઓ ગાડી કે મોટર જમુક જવાએ
 ઉભી રાખે છે. પછી બાગીકો જય નય જામ
 તેમ હરે છે, અથવા ગાડીમાં જ બેસી રહે છે,
 અથવા માથાપોની સાથે ચાલે હરે છે.

આ જાનના દરવા દરમ્યાન બાગીકોને કેનામાં
 ખુખખુખા રમવા મળ્યું છે કે દરિયાના પાસ
 પસાળવાનું મળ્યું છે કે એવી બાગીકોની રમન-
 મમન તેમને મળી છે એવું જુદાં જુદાં જાણે છે.
 મોટે ભાગે બાગીકોને કિંમતી રૂપાં પહેરવાને
 લઈ જવામાં આવે છે ને બાગીકો રૂપાં ન જાય
 તેવી રીતે કરવાનું હોય છે.

પણ પહેરે કે ચાલે માથાપો જાણેને જાણે
 ને રહે છે કે બગીચામાં કે રે.સ.ટી-કે.સ.માં
 કે.સ.માં જઈ જાય છે અને જરૂરને માં

પુષ્કળ રમવા દે છે. તો પણ મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં બાળક માટે તેટલું જ ફરવાનું નથી.

બાળકને મહિનામાં એકાદ વાર શાકમાર-કીટો જેવા લઘુ જમ્યાં તો ત્યાં તેને કેટલાંય વિધવિધ શાકો ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલાં જેવા મળે. બાળક પૂછે ત્યારે શાકભાજીનાં નામો આપીએ, તેમ જ નવું જણાતું શાક વેચાતું લઘુ ઘરે બાળકને તેના સ્વાસ્થી વાકેફ પણ કરીએ.

કોઈ વાર ફળ મારકીટમાં લઘુ જમ્યાં. ફળ મારકીટ ફળોના અનેક રંગોથી શોભતી હોય છે અને વાસથી મહેકી રહી હોય છે. મોટાં શહેરોમાં આવી મારકીટો બાળકોનાં સંપ્રદરશા-નોનું કામ સારી શકે.

કોઈ વાર ગંદર ઉપર લઘુ જમ્યાં કેટલી જાતનાં વહાણો ત્યાં પડેલાં હોય છે, દરિયામાંથી ગાળ કેમ કાઢે છે વગેરે જાણી શકાય. વળી વિજ્ઞાપનની રટીમર કેવી હોય તે જાણવી શક્ય હોય તે દરિયામાં થેડે દૂર ફરવા પણ લઘુ જમ્યાં શકાય.

કોઈ વાર અગ્નરને જુદાં જુદાં રસને નીકળીને અગ્નરમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓની દુકાને. હોય, કેટલાં પ્રકારના દુકાનદારો હોય તે કેટલા વિધવિધ પ્રકારના ખરીદવાવળા હોય તે જાણવા તે જોવા જઈ

શકાય. તે વખતે કાંઈ પણ ખરીદવાનો વિચાર જ ન રાખવો ને બાળકને પણ તે વાત ચોક્કસ કહી દેવી. કારણ કે ‘આ લઘએ ને આ લઘએ’ એવી વૃત્તિ આવે એટલે શુદ્ધ જ્ઞેવાની વૃત્તિ ચાલી જાય છે, ને તટસ્થ જ્ઞેનાર તરીકેની મુશ્મન પણ ઉઠી જાય છે.

કોઈ વાર જુદાં જુદાં કારખાનાં જ્ઞેવા લઘ જઈએ. કોઈ વાર મીસો, કોઈ વાર બેકરી, તો કોઈ વાર પૂકનાં કે એવાં જ મોટાં મોટાં બાંધકામનાં કામો ચાલતાં હોય તે બતાવવા લઘ જઈએ, ને બાળકમાં વેશાનિક તેમ જ એંજિનિયરીય રસ જગાડીએ તો કોઈ વાર મોટી લાયગ્રેરીઓ પણ બનાવીએ.

કોઈ વાર દાદર, માલીમ વગેરે પરાંઓમાં જઈને શાકભાજીની કે ફળફૂલોની વારીએ દોય તે બતાવવા લઘ જઈએ.

મુશ્મિયમ કે વિક્ટોરીયા ગાર્ડન્સને તો સંભારી દેવાની બહુ જરૂર જણાતી જ નથી; છતાં બહુ થોડાં માખડો આવ્યાં સંમદરથાનેનો બાળકો માટે ઉપયોગ કરતાં દેખાય છે.

જો આપણે અદવાડિયામાં એક દિવસ પણ જાણીએ માટે ખાસ રાખીએ ને ને દિવસે જાને જ અજાણે સારું વળગીન કરતાં કરતાં નેમને આણું.

આવું જોવા લઈ જઈએ તો તેમને ઘણી જોવાની દૃષ્ટિ મળશે, જીવનનો થોડોએક વિશાળ ખ્યાલ આવશે, તેમની વૈજ્ઞાનિક તેમ જ જ્ઞાન મેળવવાની શ્રુદ્ધિ ઘણી સતેજ થશે ને આપણી ને તેમની વચ્ચેનો અંતરનો સંબંધ વધારે ગાઢ ને વધારે નિકટનો થતો જશે. ફરવા જવું ત્યારે જેમ ખરીદવા ન જવું તેમ જ મિત્રો કે સગાં સંબંધીઓને મળવા માટે પણ ન નીકળવું. ફરવા જવું ત્યારે તો ફરવા જ જવું એમ રાખવું.

મુંબઈ જેવા શહેરમાં જે રહેતાં હોય તેઓએ પોતાના શહેરમાં ઉપર આપેલા પ્રકારોમાંથી તેમ જ તેથી જુદું અથવા વિશેષ જે પોતાના ગામમાં બાળકની દૃષ્ટિએ જોવા જેવું હોય ત્યાં ફરવા જવું.

સીમમાં

એક વાર એક ડોક્ટર સાથે વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું : “ પણ ચાર મહિનાના બાળકને પણ ફરવા લઈ જવું જોઈએ. ઝાડપાન દલતાં ફેંપ, ફૂલના મુગધ મહેકા રહી હોય ને પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હોય એવી જગ્યાએ બાળકને ફરવવું જોઈએ. ”

ને કહ્યું : “ આ બધું આપણી દૃષ્ટિએ શાવ્યમય ને સુદર લાગે છે, પણ આટલા નાના

બાળકને તેમાં શું ? તેને તો તેનું ઘર, પારણ ને બાગબગીચો બધું સરખું જ છે ને ! હા, ખુલ્લી દવાથી તેને ફાવેલો યાચ માટે બહાર લઈ જવું જોઈએ એટલું સાચું.”

ડૉક્ટર કહે: “તમે જલો ઊ. નાનાં બાળકો ઉપર આવાં દસ્થોની, અવાજની વગેરેની બહુ મુંઢર અમર યાચ છે.”

જો ત્રણ ચાર મહિનાનું બાળક પણ કુદરતની અસર લઈ શકે છે ને તેથી તેનું મન પ્રકુલ યાચ છે, તો ત્રણ ચાર વરસનાં કે તેથી મોટાં બાળકોને તો કુદરતથી કેટલો લાભ થતો હશે ? આ ઉંમરે તેમની બધી ઇન્ડિયો નવું નવું જાણવા-ઓળખવા માગે છે. “આ શું ? આ શું ?” એમ તેઓ કરે છે ને નાની વાતો પણ તેમનું પ્શન બને છે. તે ઉંમરે આપણે તેમને કુદરતનો સચો પરિચય કરી લેવા કુદરતને બોલે-છટાં મૂકવાં જોઈએ. અને સાચે જ આપણે જોઈશું કે આપણે બનાવવા નીકળીએ તે કરતાં તેઓ પોતાની મેજે ધણું જ વધારે જુએ છે. જંગલમાં પથરાયેલાં નાનાં નાનાં ફૂલો પણ તેમની નજર બહાર જતાં નથી. ઝાડ ઉપર પાંદડાંમાં લપાઈને બેઠેલાં પક્ષીઓ, તેમનો અવાજ કે તેમના માખા

તેમના ધ્યાન બદલાર હોતા નથી. આ ઉંમરે કુદરતનો સંધો પરિચય ન આપીએ તો પાછળથી મોટી ઉંમરે લાઘસદ્ગતિમાં ને દાલેજ્ઞેમાં ગમે તેટલાં કાળ્યા શીખવીએ તો પણ તેના તેઓ વિદ્યુત ને અવિદ્યુતિત આનંદ લેતાં દેખાય, તેમ જ ગમે તેટલું સાયન્સ-વિજ્ઞાન શીખવીએ તો પણ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિનો ને શાંતિપ્રેરણના દષ્ટિનો કે ઝીણા અવસંહનનો વગરનો અભાવ જ દેખાય તો તેમાં શી નવાઈ ?

બાળકોને ફરવા લઈ જવાને માટે આપણે બનતાં સુધી રોજ, અને કંઈ નહિ તો અડવાડિયામાં એક બે વાર વખત આવવો જ જોઈએ. ફરવાના પણ જે એક બે સ્થળો જ હોય ત્યાં જ ફરવા લઈ જવાય એવું નથી. કુદરત પરિચય માટે બાળકોને શહેરના આસપાસ ફરવા લઈ જવાય. ખુલ્લું મેદાન કે ખાસ ટેકરા હોય તો પણ તે જાહેરનાતું એક ફરજી બાળકો ઝીણા મોટા પથરા જુએ, જુડા જુડી મોટી જુએ, ટેકરા ચડા, ખાડાના ચડા, ખડા તપામે, ખડા ફૂલા એવાં જ સુવસ્થા જુએ, ખુલ્લું મોટું આકાશ જુએ. એ મનુષ્ય સહારકે છે. આસપાસ નદા હોય કે ના. નદના-પાણીમાં બાળકો

રમે; નદીને કાંઠે કાંઠે થોડેક દૂર ફરવા જાય ને
કાંઠા તપાસે; ખડખેનાં ઝાડ છોડ જુએ. પક્ષીઓ
ને પ્રાણીઓ પણ આવી જગ્યાએ જોવા મળે.
આસપાસ ખેતરો હોય, વાડીઓ હોય, વાડો હોય,
ગાય બેંસ તેમ જ બકરાં પેટાંના વાડા હોય એ
બધું જોવા જેવું હોય છે. રીંગણી ઉપર રીંગણા
કેમ હોયકે, ચીંજાંના વેણા ઉપર ચીંજાં કેમ
મેસે, મૂળા કુંગળા કેમ બદાર દેખાતાં નથી,
દુધાનો છોડ હોય કે વેણો હોય, ધડે બાજરાનાં
ખેતરો કેવાં લીલાંજમ દેખાય, તેના ઉપર ડંભી
ને ફુંટીઓ કેમ ખેસે, વજુના દૂધ કેવાં રૂપાળાં
હોય ને રૂપાસ નીકળે ત્યારે રણુવનકામાં ડોશી
દાંત કેમ દાંડે, એ બધું બાજકને મન એક એક
અદ્ભુત વાત છે. કોઈ વાર મીઠા જંગલમાં ને
વનમાંયે સકય હોય તો સહ જઈએ. નજીકના
એકાદ રેશનની દિકાટ દાંડે તો દહેરી લોકો
મહેજે જંગલમાં ઉતરી શકે. મામડને તો વમડો
ફર દોનો જ નથી ને હોય તો એકાદ વર માફું
જોડાવે એટલે ખસ.

વમડામાં આવગ બાવળનો જંગલો યજ્ઞનાર
પણ આજાદ આપે નેયો છે. ત્યાં જનીત દિવર
અનેક જાતનાં, રમેરંમનાં, નાનાં મેટાં છવડાં

અને ગામની સીમમાં ફરવા સર્વ જવાની આવ-
શ્યકતા છે તેમ જ પરમામ. સર્વ જવાની પણ
જરૂર છે. વર્ષમાં એક બે વાર તો બાજક ગાડીમાં
ગાડામાં કે રેલગાડીમાં બેસી બીજે ગામ જાય.
આપણા સમયે પ્રસંગેએ બાજકોને સહને આપણે
વર્ષમાં એક બે વાર એમ જતાં પણ દમયં.
પણ બાજકપ્રવાસ એમને બાજકો માટે કાઢેલો
પ્રવાસ, અને બીજા કામને અંગે બાજકોને યએલો
પ્રવાસ એમાં ફેર પડે છે. બેસક, નદિ પ્રવાસ
કરતાં આવા પ્રવાસો પણ સારા તો ખરા જ.
પણ ખાસ બાજકોને બતાવવા ખાતર કરેલા
પ્રવાસો જ વિશેષ સામઘણી હોય છે, કારણ તે
વખતે આપણે બાજકોને પ્રવાસે સહ જવાના જ
કામ ઉપર હોયએ છીએ, તેથી બાજકો માટે
આપણે પૂરતો વખત આપી સકીએ છીએ; ત્યારે
સમ વિવાદ વગેરેમાં આપણું તેમ જ બાજકોનું
મન બીજા વિષય ઉપર હોય છે.

પ્રવાસ કે મુસાફરી તો આજુની હોય કે
મુંઝ નેવા મોટા સહેરની હોય એમ માનવાનું
કંઈ કારણ નથી. આપણા ગામની નજીકમાં જે
મોટો ડુંગરો હોય, જે મોટી નદી હોય, જે દરિયા
કિનારો હોય, જે મોટું સહેર હોય, જે મોટા

શહેરમાં રહેવાવાળાની પાસે નાનાં ગામડાં હોય કે
 મીઠાગર કે એવું એવું હોય તે આપણાં બાળકોના
 પ્રવાસ માટેનાં યોગ્ય સ્થળો થઈ શકે છે. મુંબઈની
 પાસે રહેનારાં જરૂર કાંઈ કાંઈ વાર બાળકોને
 મુંબઈની મુસાફરી કરાવે, અમદાવાદની પાસેનાં
 અમદાવાદની કરાવે ને જૂનાગઢ કે ભાવનગરની
 પાસેનાં ત્યાંની કરાવે.

પ્રવાસોમાં જંદવા જેવું શું એનો નિર્ણય
 આપણે બાળકોની હાલતએ કરવો. ઘટે કુદરતનાં
 નદી, સરોવર, કુંગરા, દરિયો વગેરે ખાસ જોવાનાં
 સ્થળો ગણી શકાય. તેમ જ ઉદ્યોગ હુત્તરનાં સ્થળો
 પણ તેટલાં જ મહત્વના ગણાય. સંધેડિયો ધાત્ર
 કેમ ઉતારે છે, ધાત્રા તેજ કેમ પીસે છે, કુંભાર
 હાથ કેમ ધડે છે ને કંસારે. હાડને ઠોડી ઠોડી કેમ
 શણગાર કરે છે એ બધી વાતો જોવા જેવી છે.
 શહેરી બ મહે. ગ.મડ.મા જઈ શેરડીનો વાદ જુએ,
 ગોળાની બીજ વટ જુએ, બેતરમાં કાપણી જુએ,
 બગા.મા દાણ. કેન સફ થય છે તે જુએ. એમ
 મ.ત્ર કરવા. ને જોવાના ગણનાં સ્થળો કિપરાંત
 શહેરના. ને ગ.મ.મા બહુ બહુ જોવાનું નીકળીએ
 એ દર. એ રજાને જુદા બેટલે વળુએ. તે
 જ.પણ. આ.સપ.મ રહી જ. છે.

આપણે બાળકોને લઈને પ્રવાસે નીકળીએ ત્યારે મુસાફરીની હુશિયારી અને વ્યવસ્થિતપણું પણ કેળવના જવાની જરૂર છે. સામાન્યતઃ આપણી જનતા દરમિયાન મુસાફરીની બાબતમાં હાંફાઈ ફાંફાઈ થઈ જાય છે; આપણો સામાન ઘણી અગવડભરી રીતે આપણે બાંધી લઈએ છીએ; ગાડીમાં પણ તેવી જ રીતે ભૂટીએ છીએ; ગાડીમાં એક બીજા પ્રત્યે ઘણો જ અવિનય અને અપમાનભરી રીતે વર્તીએ છીએ. આપણી સ્વર્ણસાધુ અસભ્યતા આપણે જ્યારે બેઠેલાં હોઈએ ને બીજાં ચડવા આવે ત્યારે આપણા પૂરતી તો યોગ્ય ગણીએ છીએ, ને જ્યારે આપણે ચડવા જઈએ છીએ ને બીજાં તેવી જ અસભ્યતા કે અસહિષ્ણુતા આપણા પ્રત્યે બતાવે છે ત્યારે આપણે તેમના ઉપર ચીઝાઈએ છીએ. આપણી મુસાફરીમાં ખરચવાની રીત ને રથજે રથજે તકરાર કરીને જ વ્યવહાર ચલાવવાની રીત બેઠૂંછી છે; ને આપણી ગંદા ને ગંદી રેવોનો તો પાર નથી !

બીજી રીતે જોઈએ તો મુસાફરીમાં ટીક-ટીક થતા માર્ગનાં આપણે તરત દેહદુર્ઘોષ સુદેસીસ તેમ જ ખાખી સુદસ વસાવવા નીકળીએ છીએ; ને જ્યાં ત્યાં દમ્યાસ ને ધોડાગાદી

વગર ચાલી જ ન શકીએ એવી સ્થિતિમાં આવી પહોંચી છીએ.

બાળકોને પ્રવાસે લઈ જઈએ ત્યારે વ્યવસ્થા ને આગ્રાહી સાથે જ સ્વાસ્થ્યની ને ખડતલ થવાની તક મળે તેવી ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે. પ્રવાસમાં નવી પરિસ્થિતિમાં તરત ગોઠવાઈ જવું, ઘરની બધી સગવડોને અભાવે ચક્રવી લેવું, વગેરે આગતો શીખવાની આપણે બાળકોને પૂરતી તક આપવી જોઈએ.

(૨) બાળકો

બાળકને શી બેઠ આપવી એવા ઘણાંબોને પ્રશ્ન થતો હશે. મેંડે ભાગે કોઈ બાવાનું આપતાં હશે; કોઈ ઘરેણાં, કપડાં આપતાં હશે. પણ જે બાળકને આપણે બગીચામાં કામ કરવાનાં નાનાં નાનાં સંપત્તિ આપીએ તો તેને ખૂબ આનંદ થશે. જતે દરેકે તમે પણ તેના એ ઉજ્જવળ આનંદથી હસકોઈ જશો.

નાનાં એવા કેટલા પાવડા, નાનું એવું દાનમંડુ, નની જાલદી ને ઝરી બાળકને આપવો પડતો. આમ કયા કવો તેનું તેને સુચન કરી દો. બાળકેમ થાય તેની તેને કલ્પના ન હોય.

તેનાં તેની સાથે કામ કરી તેને દિશા સૂચવજો.
 પછી તે: માત્ર તેમાંથી નીકળતાં મીઠાં ફળો જ
 આખવાનું રહેશે. હા, બાળકની ઘાડમી કે ફેળ
 ઉપરથી તમને ઘાડમો કે ફેળાં નહિ મળે; તેના
 પૃથ્વી કે બાજરા ઉપરથી તમને પોંક નહિ મળે; તેના
 ગુલાબ કે ડોલર ઉપરથી મધુર ફૂલો નહિ મળે.
 પણ તેનાથીયે વધારે મધુર-વધારે મીઠાં એવાં ફળ
 ફૂલો તમને જરૂર મળશે.

એક તો આવા કામથી બાળક તંદુરસ્તીમાં
 ખૂબ સુખરતું માલૂમ પડશે. ખીલું, પોતાના પ્રિય
 ઉલોગમાં મસ્ત રહી બાળક પોતાની માનમિત્ર
 શક્તિમાં પણ ધણું તેજ 'ચતુ' દેખાશે. ત્રીલું,
 બાળક આગળ એક અદ્ભુત દુનિયા ઉઘડે.
 કુદરતના એક અદ્ભુત ચમત્કારનું તે સાક્ષી બનશે.
 નાના સરખા મુઠાઈ મએલા ઘણા જમીનમાં વેરી
 દીધા કે ચાર દિવસે બધું લીધુંછમ થઈ જાય,
 રાજ ને રાજ તે ડચું ને ડચું ચતુ જાય, જને
 દડાડે એના ઉપર ફલ બેસે, ફળ બેસે. બધું
 અદ્ભુત છે-સુંદર છે. બાળકને તે અપરિમિત
 આનંદ આપનારું છે.

બાળકને સોંપી દિધેલા જમીનના કટકામાં
 એ ગમે તે વાપી જુએ પરમાં જેટલા ફળો દે:૧-

આ માંગીસારી માંગીને કહોળા, પત્ર, બાજરો, બધું તે
 ગળી જુએ. એ કાળા કેમ ઉગે, તેના ઉપર કેવા
 રસ પડે, કેવી રીતે કે કુંડીઓ કે કળા બેસે,
 બધું જુએ ને પડી બીજું વાવે. એના બાગને
 માનવ બાગના નિયમો લાગુ પાડવા નહિ,
 પણ તે એક પ્રેમગમ્ભીર ગમ્ભીર બાગકને ત્યાં
 પ્રેમજ કમલ છટું મુકવું. એજ બાગાય ત્યાં
 બાગવત બાગવત રસના માગે ત્યાં તેને સલાહ
 નહિ, બાગવત ચૂકવું નહિ. બાગક પાતાના
 બાગદરને ગોળાને નેતરે ત્યાં બાગવત પ્રવૃત્તિ
 પડીકે તત્ત બાગવતની નહિ કે વધારે મહત્વના
 કે નહિ. કાળા ત્યાં બેસવાનું ચૂકવું નહિ.

આ ત્યાં માંગી આ સર્વમાંગી કવચને
 કેટલાક અનુદર આવીને જુદો દેખાશે ને આગળ
 એ કવચ આવીને જુદો દેખે.

(૩) પ્રાણીકેતર

આ ત્યાં આ ત્યાં બાગવત બાગવત કવચ ઉપર
 એ કવચ આવીને બાગવત બાગવત બાગવત
 બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત
 બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત
 બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત
 બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત બાગવત

દૃતદૃત્ય મઃનીએ છીએ. આ બધી બાવના બાળકમાં પણ બીજા રૂપે હોય છે, અને તે તેને વિકસાવવા માગે છે. તે માટે આપણે તેને જરૂર મદદ કરવી પડે.

ઘણાંએએ એમ બૂલ્લથી માન્યું કે બાળકોને દીંગણી પોતીયાંથી રમવા દઈને તથા તેમની પર-પરની રમતને ઉત્તેજીને આ કામ સધાયો; પણ એ બરાબર નથી. દીંગણી કે પરપરની રમત ઉત્તેજવાથી આપણે બાળકને સાચાને અમાલે તરંગથી છડી સેવાનો રસનો માત્ર આપીએ છીએ. તરંગમાં કંપેશ્વર પંચપદ્માનોથી કોઈ દિવસ કોઈનું પેટ બરાડું નથી, તેમ જ તરંગમાં બાળકો તરીકે માની સીધેશ્વર દીંગણાં ઉપર બ્લાસ દાસવીને બાળકો પ્રેમ કેળવી શકતાં નથી. બાળકોને બ્લાસ દાસવવા માટે સાચી જીવંતી વસ્તુઓ આપીએ એ જ જરૂરું છે. એકાદ બિલાડું કે કુતરું કે બકરું કે પેપર કે કુતીની બચ્ચાં કે સસલાં વગેરે પરમાં રાખવાથી બાળકને અપરંપર લાભ થાય છે.

એક તો એમાં બાળક બ્લાસ કરે તેને; મનેસાય પ્રાચીનર મગી દોકે છે. તેથી તેનામાં ખરી સંકલ્પશક્તિ તે પ્રેમ જન્મે છે. બીજું બાળકથી કેવળ પોતાના તરંગ પ્રમાણે જઈ દોકું

નથી; સામે જીવતું પ્રાણી હોવાથી બાળકને સાચી વાસ્તવિક દુનિયામાં જ આવવું પડે છે. ત્રીજું. તેને સાચેસાચ ખવરાવવા પીવરાવવામાં, નહવરાવવા ઘોવરાવવામાં બાળકને રોકાવું પડે છે, તેથી તેનામાં માત્ર કાલ્પનિક ક્રિયા કરીને સાચા કામની અણધરતા રહેતી નથી; પણ સાચેસાચ જ બધું કરવાનો આનંદ પણ મળે છે, ને તે કામની સુધરતા પણ તેનામાં આવે છે. ચોથું, બાળકનું ધ્યાન કુદરતી રીતે જ પ્રાણીજીવન તરફ ખેંચાય છે; તેમની ખાસિયતો તે ઝીણી નજરે અવલોકે છે ને ધ્યાનમાં રાખે છે. બાળકની વૈજ્ઞાનિક અવલોકનશક્તિને આ રીતે મદદ મળે છે.

એકંદરે માણસાઇથી માંડીને વૈજ્ઞાનિક સુધીના ઘણા લાભો તેમાંથી જન્મે છે. તેથી ન્યાં ન્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં માળાપોએ બાળક માટે એકાદ પ્રાણી તો પાળવું જ અને બાળકને પોતાને તેની સારવાર કરવાની તક આપવી. તેના પરત્વેની સાચી જવાબદારી તેને લેવા દેવી. છતાં તે પ્રાણીમાં આખું કુટુંબ રસ લે એ તો જરૂરનું છે જ.

પ્રકરણ અગિયારમું

ધર્માં સંપ્રદયસ્થાન

ઘરમાં સંમદસ્થાન

સર્વોત્તમ સંમદસ્થાન તો સૃષ્ટિ પોતે જ છે. પરંતુ એ સંમદસ્થાન એટલું બધું વિચાળ છે કે આપણે એક દૃષ્ટિમાં માત્ર તેનો સાવ ઘોરો જ ભાગ જોઈ શકીએ. એટલે આપણા નાના કામ માટે આપણે એક નાનું એવું સંમદસ્થાન રાખવાની જરૂર રહે છે.

આવું સંમદસ્થાન બાળકને સૃષ્ટિના મોટા સંમદસ્થાનની કાર્મિક જોગબાણ કરાવવાનું કામ કરી શકશે. આકર્ષક વસ્તુઓ સંમદવાની બાળકોમાં જે સ્વાભાવિક શક્તિ છે તેને વધારે વ્યવસ્થિત કરવાનું અને તે કામને સાચી દિશા આપવાનું કામ આવું સંમદસ્થાન કરે. વળી સંમદસ્થાન બાળક પાસે વસ્તુસંમદના હેતુઓ આકર્ષકની રીતે મૂકી શકે. સંમદસ્થાનમાં વર્તીકરણ મુખ્ય વસ્તુ હોઈ તેમાં કોઈ પણ દલાતમક રમવાનું મુખ્ય અંગ બાળક આગળ પ્રત્યક્ષ થાય.

[illegible][illegible]

માટે પોતાની પાસે સ્થળાવકાશ કેટલો છે તેનો વિચાર કર્યા પછી સંમદસ્થાન રચવું.

સંમદસ્થાનમાં કાનની દૃષ્ટિ એ એક બીજી અગત્યની વસ્તુ છે. સંમદસ્થાનમાં સંખ્યાની ખાતર તો નદિ જ પશુ વસ્તુની ખાતર વસ્તુ પાણુ ન જ આવવી જોઈએ. ખરેખર મુંદર હોય તે જ સંમદાય. વસ્તુની પસંદગીમાં શુદ્ધ કલાદૃષ્ટિ જ મુખ્ય હોય. વસ્તુ નૈર્મલ્ય છે કે દેશી છે કે ઇટાલિયન છે માટે તે સેવા જેવી જ છે એમ ન હોય. કુદરતમાંથી વસ્તુ વીળીએ પશુ તે કલાદૃષ્ટિની ચારત્રીએ ચાળાને સહએ. દેશી છે માટે જ ગાય, પોડા ને જિંટ વગેરેની પ્રાથમિક ને દ્વિતીય પ્રતિનિધિઓ કે દીગલા દીગલી જેવી (Pigeon) પ્રામ્ય ફૂનિઓ કે ચિત્રોને સંમદસ્થાનમાં જમા ન જ દોય. આપણું છે માટે સારું જ એ સાચો દેશપ્રેમ નથી; એમાં વિવેકરહિતપણું છે. તેમ જ ઇટાલિયન કે જાપાનીઝ ફૂનિઓ દરદમેશ કલાના નમુના છે એવું માનવાની બુદ્ધિ ન જ કરીએ. માનના પેરાને ત્યાં મળતા કાચના બ્લાન્કેમ અને ખાસા રક્ષા-બીએથી પજા સેતો પેતાનાં પર ચક્રમારે છે. જે જોતાં કલાપ્રદાન માન્યકરે અપાત પડેલું છે. સંમદસ્થાનમાં આનું અરથાને છે.

બાળ સંગ્રહસ્થાનને સઘળી કુરૂપ, કઠંગી ને ગ્રામ્ય વસ્તુથી પહેલી તકે બચાવીએ. આપણે ઓછી વસ્તુથી શરમાયા વિના ચક્રાવી લઈએ. ઓછી કિંમતની વસ્તુથી શરમાવાનું નથી; શરમ માત્ર કલાવિહીન વસ્તુઓ સંગ્રહવામાં છે.

પસંદ કરેલી વસ્તુને જો બરાબર ગોઠવીએ તો જ વસ્તુસંગ્રહને સંગ્રહાલયનું નામ આપવાની યોગ્યતા આવે. ગોઠવણ વિષે વિસ્તારથી કહેવાનું આ સ્થળ નથી.

ગોઠવણમાં ‘ સીમેટ્રી ’—નિયમાનુસાર રચનાને સ્થાન છે. છતાં ત્યાં પણ એકતું એકપણ આવીને કંટાળો ન આવે તે જોવાનું છે. આપણે બાળકોમાં આ બંને વાત જોઈશું. નિયમબદ્ધતા—‘ સીમેટ્રી ’ ન હોય તો તેમને ગમતું નથી તેમ જ તેમને હંમેશનો એક જ નિયમ પણ રચતો નથી. તેમનું તાણું મન નિયમનતામાં નવીનતા પણ માગે છે.

આગળ કહ્યું હતું કે સંગ્રહસ્થાન વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિને પણ સાચવે. પણ વસ્તુ પસંદગી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ હોવા છતાં તે બાળ દુનિયાની અને કલાત્મક વૃત્તિને પોષે એવી તો હોવી જ જોઈએ. જેમ કે ફૂલ ને પાંદડાંને ચોપડીમાં દેખાવીને તેને

સંમદ થઇ શકે. વળી સંમદમાં પહેલા અધૂળ અને પછી ઝીણું વર્તીકરણ આવી શકે. એમ જ પ્રાણીજીવનનો અને જૂગર્મનો પરિચય વગેરે થઇ શકે. પરંતુ તે બધું દલાના ભોગે નહિ જ સંમદસ્થાન હદિ પણ વિદ્યાનની પ્રયોગશાળાનું રૂપ તો ન જ પડે.

બાળકને મનુષ્ય કૃતિનો-મનુષ્યના ઉદ્દોગોનો પરિચય આપવા માટે માટીકામના સુંદર નમુના, તાંબાપિત્તળનાં વાસણો, બરતકામ, કાપડના નમુના વગેરે સંમદસ્થાનમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી શકે છે. બાળકો ઉદ્યોગ માટે છે. તેમની આમજ જુદા જુદા ઉદ્યોગોની દિશા ઉપડે તેની સાથે જ તેમાંથી જન્મતી સુંદર કલાકૃતિઓ તે જુએ એટલા માટે સંમદસ્થાનમાં આ પ્રકારની વસ્તુઓને સ્થાન છે.

આ ઉપરાંત દેશરેણી ઐતિહાસિક તેમ જ સાંજી.સિક દ્રષ્ટિએ વમાવશ જેવી વસ્તુઓ (curios) ને પણ અમુક જગ્યાએ સ્થાન દેવ. પણ નાનાં બાળકો માટે તો તે બધું વિવિધ વિચિત્રતાઓના પરિચય રૂપ માત્ર છે.

પ્રકરણ પારમું

આનંદ વિનોદ

આનંદ વિનોદ

સોજ પડે કુદંબનાં બધાં નાનાં મોટાં
 એકાં થઈ એકાદ રમત રમાતી હોય, અથવા
 નાનાં નાનાં બાળકો માણની પાસે એકાં થયાં
 હોય ને એકાદ કામકા અઠસીની વાર્તા આસતી
 હોય, કે મોટાં બાળકો બાપા ફરતાં જેસી ગયાં
 હોય ને આજે ગામમાં આમ બન્ધુ ને મુજબમાં
 આમ બન્ધુ ને એવી વાર્તા આસતી હોય, કે
 બાની પાસે જેસી એકાદ દાસરકું કે બીજું ગીત
 સાંભળતાં હોય, એ કુદંબજીવનનું એક આનંદ-
 મય દ્રશ્ય છે. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે
 આજે ક્યાંક જગ્યાની સંકડાણને કારણે, ક્યાંક
 મોટાંઓની વધારે પડતી જંબીરતાને કારણે, ક્યાંક
 મોટાંઓને વખત ન હોવાથી તો ક્યાંક માત-
 પિતાઓ પાશ્વત્યના અનુકરણથી ક્ષત્ર સમાજો
 વગેરેમાં પડ્યાં હોવાથી આ પ્રકારની રમત ગમ-
 તને અવકાશ રહ્યો નથી.

વાર્તા, રમત, ગીતો, સહવાચન, નાટ્યપ્રયોગો અને વાતચીત અમુક પ્રમાણમાં કુટુંબના જ વિષયો છે. બાળકો અને મોટરાંઓ વચ્ચે સંધાણ કરનારા એ બધા વિષયો છે. કુટુંબમાં કુટુંબપણું લાવનારા વિષયો છે. સવાર પડે કે ધરનાં માણસો બધાં વીંબાધને દરેક જણ પોતપોતાને કામે ચડે છે; કાઢને કાઢની સાથે બોલવાની કે ચાલવાની નવરાશ હોતી નથી. આમ છૂટાં પડી ગએલાં બધાં સંધ્યાકાળે ભેગાં મળે ને કાઠી આનંદની પ્રવૃત્તિ ચાલે તે કુટુંબજીવનને પોષક છે, બાળજીવનને ખીલવનાર છે.

વાર્તા

વાર્તા બાળકોની કક્ષા જોઈને કહેલી; બાળક અમજો તેવી સાદી ભાષામાં કહેલી. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય તેમ તેમ વાર્તા અને ભાષા ઉંચી કક્ષાએ ચડાવવી.

વાર્તાના વસ્તુ પરત્વે થે.ટ. વિચાર કરવો. વધારે પડતી તરંગા વાર્તાઓ. તંદુરસ્ત ન ગણાય. તેમ જ સામાજિક સડાનું દરકારનું સંક્રાંચિત સ્વાર્થી બુદ્ધિ-બુદ્ધિ વગેરેનું શિક્ષણ મળે તો વાર્તાઓ છોડી દેવ. જેવી ગણાય.

વાર્તા કહીને પછી વાર્તા કહાવવાની જાગર-

જડમાં ન પડવું; તેમજ વાર્તાનો સાર ઠીક ઉપ-
દેશ કરવા પણ બેસવું નહિ. વાર્તા પહેલેથી છેલ્લે
સુધી મગગ, યોગ્ય ભાવ, અભિનય ને ઇંટાથી
કહેવી.

ફરી ફરીથી તે જ વાર્તા બાજકો માગે તો
ત્યાં સુધી માગે ત્યાં સુધી તે જ વાર્તા અવાવવી.
બધી સારી વસ્તુની જેમ વાર્તાની પણ અનિ-
ચમતા સારી નથી. બાજક મને તે વખતે માગતી
કરે કે વાર્તા કરવા બેસવું જ જોઈએ એવું નથી.
વાર્તાના દરેક વખતે પરવારીને વાર્તા કહેવું એમ
જ દલગાથી કહેવું જોઈએ. બેઠક એમાં આપણી
શુરિ વાપરી કાઢ વખતે બસે. ફેરફાર કરવો.
વાર્તાઓ ન આવડતી દોષ તો વાર્તાની
આપણીઓની માલ લઈ વાર્તા શીખી લેવી કહે-
વાની એવી અને બાધા વિશે પણ જાણી લેવું.
'વાર્તા' સાથે નામના પ્રસંગમાં જાને વિશે
પણ ઉપરોક્ત ને રસિક માલિની મગગ.

રમત

રમત થરમાં રમતની ને જલાર રમતની
જાને દોષ માગવા કરે ત્યારે જ જાગર રમે
એવું તો ન જ થવું જોઈએ. તેમ જ રમતમાં તે
માગર કે જોડાએ દોષ જ નહિ એવું પણ

આપણું વર્તન ન હોય. એટલું જ નહિ પણ
રમનના મેદનમાં આપણું રથાન હેતુ જ મેદન.

ધરની રમતો કોઈનિક જીવનને પાંચે તેવી
છે. રમત હોય અથવા કોઈ વાર રાત્રિ વખત જાગે
સાજાપ, ભાઈ, બેન, દોશીમા, આદેશીપદોશીમા
બધાં બેળા થાય અને કોઈ વાર બાંતકટી, કાંઈ
વાર વરતો ઉખાળા તો કોઈ વાર વારવાની વન
કે એવા કોઈ રમત એકે તેમ હોકમચોને
રમત મળે જ, પણ કુટુંબના અર્કાત થકે
તેમાં બધાં બાંતકટી પડે.

મોટાએ એ મધ્યે જાગે અને કોઈ
ખાતર રમતુ તેમ જ વચ્ચે વચ્ચે માં
બાંતકટી ખાતર પણ રમતુ તેમ જ

નાનાં બાંતકટી એટલે કે એટલે કે એટલે કે
બુધીનતિ તે રમતુ જ એટલે કે એટલે કે
મોટીનતિ કોઈ વાર માન્યમાન બાંતકટી
નિધું કે એટલે કે કોઈકે કોઈકે રમતુ
એટલે કે એટલે કે એટલે કે

બાંતકટી રમતેમાં એટલે કે એટલે કે
એટલે કે એટલે કે એટલે કે એટલે કે
એટલે કે એટલે કે એટલે કે એટલે કે
એટલે કે એટલે કે એટલે કે એટલે કે

પ્રતિષ્ઠિત રમતો હોટી જાળકોના સાન તાપલી,
 માટલી દાર કે દુગ્ધમાં લગવું તેમની ઉંમર કે
 હોદ્દાને કે પ્રતિષ્ઠાને બાધક સામે. પણ ખરું જોતાં
 એવું-દેવું નથી. આપણાં જાળકો સાથે રમવામાં
 જો સંજ્ઞાના સિદ્ધકોની પ્રતિષ્ઠા પડતી નથી તો
 આપણી તો કેમ જ ધરે ? હોદ્દાનાં બાપ ચવામાં
 જો પ્રતિષ્ઠા ધરે તો જ તેમની સાથે રમવામાં ધરે.

મોટાંઓએ પ્રલેશ રમવામાં નહિ તો પશુ
 રમત જોવામાં તો પશુ પાર ભાગ લેવો જોઈએ.
 રાજ નહિ તો બઠવાડિયે એકાદ વાર જોઈ ખાત્રી
 કરી લેવી ધરે કે રમત સીધે રસ્તે ચાલે છે; તેમાં
 રૂપડાં, છર્ષા, અસત્ત્વ કે ગાળાગાળી જેવાં અનિષ્ટ
 તત્ત્વો બધાં નથી કે જાળકો યોગ્ય વ્યવસ્થા ને
 ચીતિથી રમતો રમે છે. જાળકોને એકલાં રમવા
 મોકલી દેને એ કામ સરવું નથી. આજની
 આપણી સોરીની કે પત્રે પ્રાકૃત ઉપરની રમતોમાં
 આવાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ફાળમ મળી ગયેલાં છે.
 તેમાંથી જાળકોને બચાવવા સાર માળાપોએ મહે-
 નત લેવી જ ધરે. અર્થાત્ એ કામમાં સાળા અને
 ધરે સદાકાર સાધવાનો છે. 'એ બધું' મારતરો
 જાણે ને જાળક જાણે, આપણે એમાં કાઈ જાણનાં
 નથી.' એમ કહી માળાપ છટી ન જ શકે.

સંગીતશાસ્ત્રી રાખીને સંગીત શીખવતું એ બધાં કુટુંબો માટે સકલ ન જ હોય. પણ ક્યાંઈક સારો સંગીતનો જમસો હોય, સારું ભજન થવાનું હોય તો તે સાંભળવા બાળકોને લઈ જઈએ. ધરમાં પણ આપણને અથવા આપણાં સગાં-બહાલાંમાં ડોહને આવડતું હોય તો તેનું ગાયન કરાવીને બાળકોને સારું મંગીત સંભળાવીએ. સાંભળવાથી જ કાન અને સુરચ્છિ કેળવાય છે.

ધરમાં આવી બધી આનંદની વસ્તુને ને રમતગમતને પૂરતો અવકાશ આપવાથી બાળકનું જીવન તો આસ્વાદ્યમય બને જ છે. પણ મામાપોને ઘોડા જ દિવસોમાં અનુભવ થશે કે આવી પ્રવૃત્તિની આખા કુટુંબ ઉપર, કુટુંબના આખા વાતાવરણ ઉપર, કુટુંબનાં સગાંઓના એક બીજા પ્રત્યેના ભાવ ઉપર પણ એક સુંદર તંદુરસ્ત અસર થાય છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો અને બીજાં સગાંસંજાંધીએ સૈને એક તંત્રધરી બાધવાનું કામ આવી એકજ મગાને કરેલી પ્રવૃત્તિએ કરશે એમાં સંકા નથી.

સંગીત

આપણે સામાન્યતઃ શાસ્ત્રીય સંગીતને ધર-
માંથી હટપાર જ કહ્યું છે. અને જે થોડું ધણું
ક્યાંક ક્યાંક રહ્યું છે તે કાંઈક હલકું ને બેદર-
ખીયું છે. વાદ્યની પણ એ જ સ્થિતિ છે. સતાર,
ખીન, સારંગી, દોલરખા જેવાં મધુર વાદ્યોને ધર-
માંથી રમ મેળા છે, અને હારમોનિયમો ન્યાં ત્યાં
રણકે છે. આપણે બાળકોને સંગીત ન શીખવીએ
તો પણ સંગીત સંબંધેની તેમનામાં સુરુચિ તો
જરૂર ફળવીએ. બસરૂં ને બેતાલ ગાયન તેના
કાનને જ ખૂંચે અને સૂરીલા અને તાલબદ્ધ ગાય-
નથી સહેજે તે ડાલે. હાલની આપણી રંગભૂમિ
ઉપર અથવા સામાન્યતઃ હલકા ધંધાને અંગે
પતિત થએલા સંગીતથી શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીત
કેટલું જુદું છે એનો બાળકને સહેજે ખ્યાલ આવે
એવું આપણે કરવું જોઈએ. તે કેમ કરવું ? કોઈ
પણ બાળકમાં સુરુચિ ફળવવાનો એક જ રસ્તો
છે તે એ કે તે વસ્તુના ઉત્તમ સંસ્કારી પ્રકારથી
બાળકને પરિચિત કરવું. બાળકને કાને હમેશ
અથવા ન્યારે તક મળે ત્યારે સારું સંગીત પહોં
હોય તો તે સંબંધેની સુરુચિ તેનામાં અવિના
પ્રવાસે આવે છે.

સંગીતચાહી રાખીને સંગીત શીખવતું એ બધાં કુટુંબો માટે સકય ન જ હોય. પણ ક્યાંઈક સારો સંગીતનો જતસો હોય, સારું ભજન થવાનું હોય તો તે સાંભળવા બાળકોને લઈ જઈએ. પરમાં પણ આપણને અથવા આપણાં સગાં-જ્ઞાતાંમાં કોઈને આવડતું હોય તો તેનું માપન કરાવીને બાળકોને સારું મંગીત સંભળાવીએ. સાંભળવાથી જ કાન અને મુઠ્ઠિ ફેળવાય છે.

પરમાં આવી બધી આનંદની વસ્તુને ને રમતગમતને પૂરતો અવકાશ આપવાથી બાળકનું જીવન તો આસ્વાદ્ય બને જ છે. પણ માન્યોને થોડા જ દિવસોમાં અનુભવ થશે કે આવી પ્રવૃત્તિની આખા કુટુંબ ઉપર, કુટુંબના આખા વાતાવરણ ઉપર, કુટુંબના સગાંઓના એક બીજા પ્રત્યેના ભાવ ઉપર પણ એક સુંદર તંદુરસ્ત અસર થાય છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો અને બીજાં સગાંસંબંધીઓ સૌને એક તંદુરસ્ત બાંધવાનું કામ આવી એકજ મગ્ગેને કરેલી પ્રવૃત્તિઓ કરશે એમાં શંકા નથી.

પ્રકરણ તેરમું

ક્યારે કરશું ?

ક્યારે કરશું ?

આ બધું વાંચીને થયુંવિ મઃબાપા કહેડો કે
આટલું બધું અમે ક્યારે કરશું ? હદય કેટલાં-
કામે તો અરેબી જ સકાયાય જાતે વાંચવડું
ઉઠી પણ ટીપું દશે ?

પ્રશ્ન છે કે ક્યારે કરશું.

જવાબ તો એ જ દેશ દો. *Wider
the world is still there's a great work*
દેશ તો બધું જ થઈ રહે છે. વખત પણ મળે છે ને
પ્રસંગ પણ મળે છે; ધીરજ થજી જી રહે છે ને
દર્શિ થજી મળે છે.

આપણા બધાનાં આ પહેલાં અજાણ્ય
એના મનમાં આપણી દીવાનું અરજી ત્યાં ફર-
મદ કાઢીએ, જે પહેલાં રહેતો બધો જીવનનો
કિશોર જ આ પહેલાં જાણી જાણે. પણ તે વખત
મનને નહીં વરેરે રહે આપણી જ કાળને વિચાર
એને મેંદુલી લગતી મળે. આ પહેલાં જાણ

આપેલાં આપણાં બાળકો માટે આપણે પુરસદ ન મેળવી શકીએ તે દિવસે જાતદ્રોહ કર્યો છે, સમાજદ્રોહ કર્યો છે એમ જ આપણને લાગવા માંડશે. આપણાં બાળકો સાથે બે ધડી આનંદ મોજ ન કરી શક્યાં તે દિવસ આપણને વ્યર્થ ગયા જેવો લાગશે. બાળકની મૂંઝવણ દૂર કરી તેના વિકાસનો માર્ગ ઉઘાડી જે દિવસે આપણે તેના મૂંઝાતા જીવને શાંતિસુખ આપ્યું હશે તે દિવસ એ આપણા જીવનની એક ધન્ય પળ આપણને લાગશે.

આ બાળતનો સર્વ આધાર આપણી જીવન તરફની દૃષ્ટિ ફરવા ઉપર છે; બાળકો એટલે આપણા ભોગવિલાસનાં ન ટાળી શકાય એવાં કુપરિણામો નથી પણ આપણા ઉચ્ચ પ્રેમજીવનનાં અદ્ભુત એવાં સુપરિણામો છે એવી વૃત્તિ થવા ઉપર છે; બાળકો એટલે જગતના મોટા ને મહત્વના, વ્યવહારોના પ્રમાણમાં ધ્યાનમાં ન લેવા જેવી વસ્તુઓ એમ નહિ, પણ બાળકો એટલે તો આવતી પેઢીના બીજાંકુરો ને તેમની સંભાળ અને ઉછેરમાં આવતી પેઢીનું ને રુમરત મનુષ્યમનતિનું કલ્યાણ રહેલું છે એ ભાવના જન્ય થવા ઉપર છે.

ક્યારે કરશું ? આપણા કામકાંતમાંથી

વખત મેળવીને કરશું. આપણી કલબો, આપણી જાહેરસભાઓ, આપણી સમાજસેવા, વગેરેમાંથી થોડો થોડો વખત મેળવીને કરશું.

ક્યારે કરશું ? આપણા ગામગપાટાને વખત બચાવીને કરશું. આપણો બપોરનો આરામનો વખત, દુરસદ ને બંસ ગૂંથણનો વખત વગેરેમાંથી બચાવીને કરશું. ધરના કામકાજની સુવ્યવસ્થામાંથી વખત બચાવીને કરશું. કમાવા અથવા જાહેરમાં કામસેવા કરવા જવાના વખતમાંથી વખત કાઢીને કરશું.

બાળકોને યોગ્ય એવા ઉદ્યોગે લગાડવાની આવશ્યકતાને આપણે કેળવણી નો અનુભવ થશે કે આપણે પ્રસિદ્ધો વખત ઉત્તરો વાપે છે. કારણ કે જ્યારે ત્યારે બાળકો આડા આવના મહ્યા છે. તેઓ પેતાનું કામ શાંતિથી કરતાં થાય એટલે આપણે પણ આપનું કામ શાંતિથી કરી શકીએ.

બાળકોની માથે તેમની રમનગમનના ને જ્ઞાનદર્શનના આપણે બ.મ લેવા લાગશું એટલે જ.પણને ખબર પડશે કે આપણને તેમાંથી એવો ઉત્સાહ ને સહિત મળે છે, એવો અશુભ અને

આનંદ મળે છે કે આપણે આપણાં બીજાં કામો-
બમણા જોરથી કરી શકીએ. બાળકોને સુખી
જીવન આપવાથી આપણું ઘર અને આપણું
કુટુંબ એવું સુખી બનશે કે આપણને બીજાં
કામકામો બાળુએ ખસેજ્યાનો દસગણો બદલો
મળી ગયાની ખાત્રી થશે.

જરૂર, આપણે આપણી કેટલીએક મહત્ત્વા-
કાંક્ષા ઉપર અંકુશ મૂકવો પડે. જરૂર, કેટલીએક
મોજમજાહો ઉપર પાણી મૂકવું પડે. કેટલાએક
શોખના વિષયો જતા કરવા પડે. પણ માઆપોને
શું પોતાનાં બાળકો માટે આટલું કરવું અઘરું
છે ? માઆપોના પ્રેમમાં મને શ્રદ્ધા છે. તે પ્રેમની
પાસે બાહ્ય માનમાન્યતા કે મોજશોખ ટકી ન
જ શકે એવી મારી ખાત્રી છે. માટે જ આ
પુસ્તક લખાયું છે, અને તે જ શ્રદ્ધાથી તે
માઆપોના હાથમાં મૂકું છું.

